O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI OILY VA O’RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIY-IQTISODIYOT FAKULTETI

SOTSIOLOGIYA VA IJTIMOIY ISH KAFEDRASI

SOTSIOLOGIYA YO’NALIShI.

Sotsial institutlar ijtimoiy rivojlanish agenti sifatida

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Bajaruvchi: Sanaqulov S.

Ilmiy rahbar: dots. Ro’zimurodov A

Malakaviy bitiruv ishi Sotsiologiya va ijtimoiy ish kafedrasida bajarildi. Kafedraning 2011 yil ___ _____dagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi (bayyonnoma№___).

Kafedra mudiri: dots.Jo’rayev L.N.

Malakaviy bitiruv ishi YaDAKning 2011 yil __ ____dagi majlisida himoya qilindi va __ foizga baholandi (bayyonnoma №__).

Samarqand – 2011.

Mavzu: Sotsial institutlar ijtimoiy rivojlanish agenti sifatida

Reja

Kirish

1. **Ijtimoiy institutlar, ularning mazmuni va mohiyati**
2. **Oila ijtimoiy institutining tarkibiy va mazmuniy o’zgarishi**
3. **Mahalla ijtimoiy instituti evolyutsiyasining sotsiologik tahlili**
4. **Ijtimoiy institutlarning jamiyat boshqaruvini takomillashtirishdagi roli**
5. **Ta’lim ijtimoiy institut sifatida**

Xulosa

Adabiyotlar ruyxati.

Мундарижа

Kirish……………………………………………………………..3-4

1. Ijtimoiy institutlar, ularning mazmuni va mohiyati ………5-17
2. Oila ijtimoiy institutining tarkibiy va mazmuniy o'zgarishi…18-36
3. Mahalla ijtimoiy instituti evolyutsiyasining sotsiologik tahlili…………………………………………………………37-54
4. Ijtimoiy institutlarning jamiyat boshqaruvini takomillashtirishdagi roli……………………………………55-64
5. Ta'lim ijtimoiy institut sifatida………………………………65-79

Xulosa……………………………………………………..80-83

Adabiyotlar ruyxati………………………………………84-85

Kirish

Мавзунинг долзарблиги: "Institut " deganda bir birlari bilan ancha keng birlikka qo'shilgan qismlar yoki elementlarning o'zaro tartibga solingan joylashuvi tushuniladi. Ijtimoiy institut-jamiyatdagi mavjud mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi hamda ijtimoiy vazifalar tizimidan kelib chiquvchi nisbatan mustahkam, o'zaro bog'langan ijtmoiy birliklar, shuningdek, ijtmoiy tizim elementlarining majmuasi; jamiyatning yoki ijtimoiy guruxning ichki qurilmasidir. Ijtimoiy institutning oxirgi tarkibiy qisimlari ijtimoiy hayotda ishtirokchi shaxslar sifatida namoyon bo'ladigan insonlardir. Institutning o'zi esa, shaxslarning bir-biriga nisbatan tartibli joylashtirilishidir.

Sotsial institut-(lotincha institutum, ruscha lug'aviy ma'nosi-ustanovniya, o'zbekcha ma'nolarda, birinchidan, nizom, qoidalar yoki ularning to'plamini, ikkinchidan, mahkama muassasalarini bildiradi. Ijtimoiy institut tushunchasi huquqshunoslik fanidan kirib kelgan. Yurispendensiyada ijtimoiy institutlar deyilganda ijtimoiy-huquqiy munosabatlarni idora qiladigan huquqiy normalar(merosxo'rlik, mulkka egalik , oila va nikoh institutlari) tushuniladi.

Institutsional sotsiologiya-ijtimoiy hayotiy tashkil etishning va idora etishning barqaror shakllarini o'rganuvchi sohadir.

Ijtimoiy institutlarni konkret tashkilot va guruxlardan farqlash lozim. Yuzaki ko'rinishda, ijtimoiy institut muayyan vazifani bajaruvchi odamlar, muassasalar, idoralar majmui sifatida gavdalanadi. Mazmuniga ko'ra esa, ijtimoiy institut va shakillarining konkret vaziyatlarda amal qiladigan maqsadiga muofiqdir, rasmiy va norasmiy, barqaror standartlashgan tamoyil, normalar, o'rnashmalarni bildiradi. Ijtimoiy institutlar hatti harakatining nisbatan barqaror shakllari na'munalarini, avloddan-avlodga o'tuvchi an'analar, odatlarni qayta takror hosil qilishini ham taminlaydi. Sotsial strukturaga kiruvchi har bir ijtimoiy institut muayan ijtimoiy ahamiyatli vazifalarni ado etish uchun tashkil topadi. Har bir ijtimoiy institut faoliyat

maqsadi, unga erishishni taminlovchi konkret funksiyalar, ushbu institutga xos bo’lgan sotsial pozitsiya va rahbar shuningdek maqsadga muvofiq, kerakli hatti harakatni rag’batlantiruvchi va deviant hatti-harakatlarga qarshi qaratilgan tazyiqlar tizimi bilan tavsiflanadi.

Jamiyat faoliyatini taminlovchi ijtimoiy institutlar, jamiyatning barcha jabhalariga yangi jamiyat tarzida hozirlovchi turli xil ijtimoiy institutlardir. Prezdent I.Karimov izchil tadbiq qilayotgan konstitutsiyaga muvofiq, yangi ijtimoiy institutlar an’anaviy ijtimoiy institutlarga mutlaqo qarama-qarshi qo’yiladigan balki jamiyatimizning o’tmishi, hozirgi va kelajagi vorisligini taminlashga xizmat qiladigan, jamiyatdan begonalashmagan mamlakatimiz mintaqasiga mos keladigan ijtimoiy institutlar faoliyatiga yul ochib bermoqda.

Jamiyatni tashkil etuvchi ijtimoiy institutlarga oila, maktab, mahalla, nazorat organlari va boshqa ijtimoiy institutlarni kiritishimiz mumkin.

Oila - insonlarning tabiiy biologik-fiziologik, moddiy, iqtisodiy, xuquqiy-qonuniy, ma`naviy, axloqiy aloqa-munosabatlari asosida qurilgan ijtimoiy birlikdan iborat.

Mahalla - kishilarni jam qiluvchi, ular o’rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, milliy qadriyatlarimizni avloddan-avlodga yetkazuvchi ijtimoiy institutdir. Mahalla ijtimoiy institut sifatida sharqona demokratiyaning bebaho na’munasidir. Quyida bular haqida kengroq ma`lumot olamiz va ularning tarkibiy va mazmuniy o’zgarishi evolyutsiyasini kurib chiqamiz.

1. IJTIMOIY INSTITUTLAR, ULARNING MAZMUNI VA MOHIYATI

Ijtimoiy institutlari va uning ijtimoiy mohiyati. Ijtimoiy hayotning boshqa sohalari bilan bir qatorda, shaxs, oila, nikoh, burch va turmush munosabatlari ham inson ma’naviy kamoloti uchun asosiy omillardan biri bo’lib hizmat qiladi.

Hozirgi davrda jamiyatda bo’lgani kabi shaxs, oila, turmushda ham o’ziga xos jarayonlar kechmoqda. Ijtimoiy hayotning muhim sohasi bo’lgan oila, hamda turmush munosabatlari, har bir tarixiy davr, har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda o’ziga xos xususiyatlariga ega bo’ladi. Ularda muayyan tuzumning harakteri, jihatlari, ziddiyatlari, ijtimoiy hayotda ro’y berayotgan jarayonlar o’z aksini topadi. Xuddi shu yo’nalishlarni, oila va turmush muammolarini, ushbu ma’ruzada iloji boricha analiz berishga harakat qilamiz.

Ijtimoiy institut - tizimning tarkibiy qismlari yoki unsurlari, ularni tashkil etish va o’zaro bog’liqliklari hamda tizimning tashqi muxit bilan bog’liqlikdagi tavsifini beradi. Tizimda 2 turdagi institut bor.

Ushbu jarayonlarning har birida har xil bo’linmalar ishtirok etadi.

Institutlarning asosiy tashkiliy turlaridan keng tarqalganlari chiziqli yoki pog’onali, chiziqli-shtabli, funksional, chiziqli-funksional, dasturli-maqsadli.Bularning har bir, tashkiliy institutida rasmiy va norasmiy aloqalar bo’ladi.

Rasmiy aloqalar avvalo vertikal aloqalardir. Ular rahbar va bo’ysinuvchilarning turlariga qarab bir-biridan farq qiladi.

Gorizontal aloqalar muvofiqlashtirish, uyg’unlashtirish, hamkorlik qilish tarzidagi aloqalardir.

Ular:

Bo’linmalar instituti tizimning tuzilishi va funksiyasini ifodalaydi, ya`ni

tashkilotda qanday bo'linmalar mavjud, ular qanday muayyan funksiyani bajaradi.

Jarayonlarning instituti tizimda kechayotgan, xarakatdagi jarayonlarni, ularning ichki tashkil etilishi, o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.Ushbu jarayonlarning har birida har xil bo'linmalar ishtirok etadi. Institutlarning asosiy tashkiliy turlaridan keng tarqalganlari chiziqli yoki pog'onali, chiziqli-shtabli, funksional, chiziqdi- funksional, dasturli-maqsadli. Bularning har bir tashkiliy institutida rasmiy va norasmiy aloqalar bo'ladi.

Insoniyat jamiyati u yoki bu darajada integratsiyalashmaganda tizim mavjud bo'lmasdi. Demak har qanday tizim integratsiyalashgan. Struktura funksiyaga, funksiya strukturaga ta'sir qiladi. T.Parsons sotsial tizimda institutlashuvni jarayon sifatida ham struktura sifatida ham qaraydi. Umuman jamiyatda institutlashgan model paydo bo'ladi[1].

Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, huquqiy va xalqaro sohalarga mos bo'lgan sotsial institutlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Ijtimoiy institut tushunchasini sotsiologiyada yoyilishiga katta hissa qo'shgan angliyalik mutafakkir sotsiologlardan biri Gerbert Spensir (1820-1903) hisoblanadi. U individlar o'zaro munosabatning doimiy bir necha yirik turdagi institutlarda namoyon bo'lishini takidladi. Odamlarning oilaviy yashash uy institutini (munosabatlarini) shuningdek, oila, nikoh, tarbiya, jinslar, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarni to'g'dirishini ta'kidladi.

-Uy (oila)evolyutsiyasi bosqichlarini ishlab chiquvchi oilaviy munosabatlar o'zgarishini tadqiq etuvchi institutlar urf-odat, an'ana, ahloq orqali insonlarning kundalik harakatini boshqarishga yunaltirilgan institutlar;

-Jamiyat hamjihatligi va etiqodiy birligiga tasir etuvchi diniy institutlar kasb-hunar institutlari;

-siyosiy va sanoat institutlaridir

Spensir biron bir institutlar hayotiga qasdan yoki ongli kiritilmaganligini

[1] Spensir.G.Osnovnaya sotsiolgii. Qarang; Zapadno-evropoyiskaya sotsiologiya XIX nachalo. 279-321-betlar.

takidlaydi. Institutlarni istak va maqsadlar orqali emas, balki muayyan tizimdagi funksiyasi orqali tushuntirdi.

Institutlarni tushuntirish uchun uning kelib chiqishi va yashab o'tgan davrdagi o'zgarishlarsiz bilish mumkin emas.

Barcha institutlar yagona ijtimoiy tizimning qismlari bo'lib, o'zaro kelishgan holda amal qiladi. Agar birontasida buzilish bo'lsa, boshqasi faoliyatiga, albatta tasir etishini takidlaydi.

Har bir institut o'ziga muvofiq ma'lum vazifani bajaradi. Boshqa institutlarni vazifalarini olmoqchi yoki aralashmoqchi bo'lsa, har xolda butun tizimda muvozanat buziladi deydi. Shuning uchun har bir institut o'z ishi, o'z vazifasini bajarishi kerak. Spensirning uruf-odatlar institutini sotsial nazorat nazariyasining ilk timsoli sifatida qaradi, hamda odamlarning o'zaro munosabatidagi xulqini boshqarishdagi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Hatto va diniy axloq qatori marosimlar, an'analar urf-odatlar, rolli udum, tantana tartiblari, modellar, bularning barchasi xulqni nazorat qilish vositasi, umuman jamiyat qullab quvvatlaydigan ixtiyoriy-majburiy faoliyat, harakatlardir. Sovg'a salom olib kelish, olib borish udumi ham qadimdan rivojlanib kelinmoqda.

Amal qilish doirasi va vazifalariga qarab sotsial institutlarning quydagi ko'rinishlarini ajratib ko'rsatish mumkun..

1.Repiyatsion institutlar. Bu institutlar jins va yoshdan tortib to kasb, mashg'ulot turi va qobiliyatiga, mezonlariga asosan jamiyatning rolga oid tarkibini aniqlab beradi;

2. Reguliyativ (idora etish) institutlari . Bu institutlar shaxsiy maqsadlarning jamiyatda amal qilib turgan normalariga dahlsiz holda amalga oshish chegaralarini va bu chegaradan chiqib ketganida qo'llaniladigan sanksiyalarni (bunda sotsial nazoratning hamma mexanizimlari ham kirib ketadi) belgilab beradi.

3. Intigrativ (uyg'unlashtiruvchi) sotsial institutlar. Bu institutlar bir butun tizimga jamiyat manfaatlarini qondirishga masul bo'lgan sotsial rollarni ifodalaydi.;

4.. Ananaviy sotsial institutlar. Bu institutlar odat, marosimlar va qarindosh-

urug'chilik tomonidan qatiiy belgilangan normalar bilan bog'liqdir.

5.Madaniy sotsial institutlar. Din, san'at, adabiyot bilan bog'liq№.

Institutsional sotsiologiyada sotsial institutlarning bajaradigan asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

a) jamiyat a'zolarini takror ishlab chiqarish, qaytadan tiklash;
b) sotsializatsiya (individga ijtimoiy ahamiyatli bo'lgan qadriyat va normallarni etkazishning turli xil shakllari);

Institutlashuv shunday jarayonki xuddi ana shu tufayli sotsial struktura shakllanadi va rivojlanadi. Ijtimoiy tizim institutlashgan rollar yig'indisini, ya`ni harakatlarning mustaxkam modelini tashkil qiladi. Agar sotsial tizim katta bo'lsa, u bir necha bir-biri bilan bog'langan institutlardan tashkil topuvchi institutchalardan iborat bo'ladi. Jamiyat bir-biri bilan bog'langan institutlardan tashkil topgan katta bir institut.

O'zbekiston jamiyatini yaxlit bir institut sifatida olib qarasak, uni tashkil etuvchi ijtimoiy institutlarni vazifasiga ko'ra kichik institutlarga ajratishimiz mumkin. Ular alohida institut sifatida shakllangan bo'lsada, lekin jamiyatda bir-biri bilan bog'liq holda faoliyat yuritadi.

Jamiyatni tashkil etuvchi ijtimoiy institutlarga oila, maktab, mahalla, nazorat organlari va boshqa ijtimoiy institutlarni kiritishimiz mumkin.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari bilan kafolatlanadigan, ularning o'z manfaatlaridan rivojlanishning tarixiy xususiyatlaridan, shuningdek, milliy va ma`naviy qadriyatlaridan, mahalliy urf-odatlar va ananalardan kelib chiqqan holda maxalliy axamiyatga molik masalalarni hal qilish borasidagi mustaqil faoliyatini taminlaydigan tuzilma bo'lib, ularning asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

-Tegishli hudud aholisini birlashtirish, barcha fuqarolarning manfaatlarini ifodalash, ularni davlat, jamoat ishlarini boshqarishga keng jalb etish;

-Tegishli hududda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni taminlashga kumaklashish;

-Davlat, xujalik va ijtimoiy-madaniy qurilish bo'yicha respublika va mahalliy axamiyatga ega bo'lgan boshqa masalalarni muxokama qilishda ishtirok etish.

Nodavlat va jamoat tashkilotlari o'zlarining aloxida vazifalaridan tashqari yana hammasi uchun umumiy bo'lgan vazifaga ham ega bo'lib, u demokratik qadriyatlarni, kishilarning qonuniy haq-huquqlari va erkinliklarini ximoya qilishdir.

Mustaqillik davrida nodavlat va jamoat tashkilotlari tizimi sifat jixatdan ham, miqdor jixatdan ham rivojlanib bormoqda[1]. Ularning turlari xilma-xildir.

Nodavlat tashkilotlari faoliyat ko'rsatish doirasiga qarab xalqaro nodavlat tashkilotlariga va mamlakatning ichidagi tashkilotlarga bo'linadi, jamoat birlashmalari esa faqat mamlakat ichida tashkil qilinadigan tashkilotlardan iborat bo'ladi[1]

Xalqaro nodavlat tashkilotlariga xos muxim xususiyat shuki, ular axolining turli guruhlari fikrini turli kurinishlarda ifoda etish bilan cheklanmasdan, har bir fuqaroda ijtimoiy fikrning shakllanishiga faol ta`sir ko'rsatadilar.

Xozirgi kunda nodavlat va jamoat tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi xuquqiy asos O'zbekistonda yaratilgan bo'lib, endigi vazifa xuquqiy xujjatlarning ishlashini ta`minlashdan iboratdir.

Fuqarolik jamiyati qurishda, jamiyat va davlat ishlarini amalga oshirishda, fuqarolarning huquqlarini amalga oshirishda, fuqarolarning huquqlarini ta`minlashda, mamlakatda barqarorlikni ta`minlashda muxim rol uynovchi institut, bu - fuqarolarnnig o'zini o'zi boshqarish organlaridir.

Davlatimiz raxbarining: «xammadan oldin odamlarning issiq-sovug'idan, g'am-tashvishlaridan xabar topadigan kim? Albatta - maxalla axli. Turmush tarzini izga

---

[1] Qarang: O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T-2000. 215-bet.

[1] Qarang: I.Karimov O'zbekiston XXI asirga intilmoqda. T-2000.217-bet

solish, kundalik muammolarni hal etish uchun, eng avvalo maxalla faoliyatini kuchaytirish, ularga yordam berish zarur»- degan fikrlari va tafsiyalari hozirgi kun talabiga to'la javob beradi.

O'zbekistonda mahalla timsolida o'zini o'zi boshqaruvchi ijtimoiy tashkilotning noyob shakli azaldan mavjud bo'lib kelgan. O'zbeklar ming yillardan beri jamoa bo'lib, mahallalarga birlashib yashab kelishgan. Maxalla bu fuqarolar intilishi va sa`y-xarakati tufayli muayyan milliy, axloqiy va tartib-qoidalarga rioya qilish, maraka, yaxshi-yomon kunlarni birga o'tkazish, ahillikni ta`minlashga xizmat qiladigan ijtimoiy-iqtisodiy va hududiy jamoadir.

Konstitutsiyaning 105-moddasida: «Shahar, qishloq, va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi mahallalarda hamda shaharlardagi fuqarolarning yig'inlari o'zini o'zi boshqarish organlari bo'lib, ular ikki yarim yil muddatga raisni va uning maslaxatchilarini saylaydi», deb mustaxkamlangan. Ya`ni o'zini o'zi boshqarish organlari - bu hududiy prinsip bo'yicha yashash joylarida - shahar, qishloq, ovul va mahallalarda tashkil qilinadigan yig'indir.

O'zini o'zi boshqarish tayanchi qilib, mahalla belgilanishi bejiz emas albatta.

Boshqaruvning tashkiliy institutiga jiddiy e`tibor berilmoqda. Boshqaruv instituti va uning apparati har qanday tashkilotning yaxlit organizmi sifatida amal qilishi va rivojlanishini ta`minlovchi, bir-biri bilan barqaror o'zaro aloqada bo'lgan qirralarning tartibga solingan majmuasi ekanligini yana bir bor ta`kidlash kerak[1].

O'zbekiston Respublikasida davlat boshqaruvi apparati institutlari tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlar vertikal va gorizontal shakllarda mavjud.

Gorizontal aloqalar bitta darajadagi munosabat bo'lib, o'z xarakteriga ko'ra moslashuvchandir.

Vertikal institutlar esa boshqaruvning yuqori, o'rta va quyi bo'g'inlari bo'lishini nazarda tutadi.Aynan shunday institutlar davlatning ijro hokimiyati organlari, vazirliklar, davlat qumitalari, turli idoralar va tashkilotlar uchun xosdir.

---

[1] Qarang: A.Xolbekov. boshqaruv sotsiologiyasi. T-2007-yil, 40-bet.

Boshqaruvning tashkiliy institutlari shakllantirish sub`ektning maqsad va vazifalariga mos kelishi, ijodiy mustaqillik va mehnat taqsimotining muvofiqligi, boshqaruv organi va har bir xodim vakolatlari hamda ma`suliyatining aniq belgilanganligi, vazifa, majburiyat, vakolat hamda ma`suliyatlar o’rtasidagi o’zaro mutanosiblikning bo’lishini xisobga olganda samarali bo’ladi. O’zbekistan Respublikasi Prezidenti qayd etganidek, bizda barpo etilgan demokratik institutlar shaklan demokratik mezonlar va g’arb andozalariga uxshasa-da, mazmun-moxiyatiga ko’ra, afsuski, zamon talablari darajasida emas. Bu yerda ushbu institutlarning mazmuni, maqsadi va moxiyati xalqimizning milliy o’ziga xosligi va mentalitetiga mos kelishi lozimligi nazarda to’tilayabdi. Boshqacha aytganda, muovaffaqtiyatli faoliyat ko’rsatayotgan boshqaruv institutlaridan ko’r-ko’rona andoza ko’chirish maqsadga muovfiq emas.

Ijtimoiy institut va ijtimoiy tashkilot ikkita juda muxim tushunchalardir. «Institut» deganda bir-birlari bilan ancha keng birlikka qo’shilgan qismlar yoki elementlarning o’zaro tartibga solingan joylashuvi tushuniladi. Devor, tom, xonalar, zina, koridorlar va hokazo, oxir-oqibat g’ishtlar, toshlar, tusinlar va boshqalarning o’zaro tartibli joylashuvini nazarda tutib, uy instituti to’g’risida so’z yuritishimiz mumkin. Molekula instituti esa, uni tashkil qiluvchi atomlarning uzaro tartibli joylashuvidir. Inson tanasining instituti esa, avvalo, tuqima va organlarning, oxir-oqibatda tirik va o’lik xujayralar va xujayralar orasidagi suyuqlikning tartibga solinishidir.

Shunday qilib, ijtimoiy institut instituttsionallashgan rollar va munosabatlarda shaxslarning tartibga joylashtirilishi bo’lib, institutviy vorislik

esa ana shunday tartibdagi vorislikni ifodalaydi. Buni ehtimol materiya va shakl tushunchalari yordamida ifodalash qulaydir. Statik vorislik misolida binolar xuddi materiya (g’ishtlar, taxtalar, plitkalar va x.k.) singari shakl kabi o’zgarmay qolaveradi. Inson tanasidagi materiyani esa, molekulalar tashkil qiladi, ular esa doimo o’zgarib turadi: mening tanam aynan kechagi molekulalardan iborat emas; xisob-kitoblarga qaraganda, 7 yil davomida inson tanasidagi molekulalar tulaligicha almashib ketadi. Lekin bunda inson tanasi o’z shaklini saqlab qoladi. Agar oyoqni amputatsiya qilish singari xodisalar yuz

bermasa demak tananing institutviy vorisligi statik emas, dinamik xususiyatga ega. Bu jarayonda tanani tashkil qiladigan materiya doimo o'zgarib turadi, shakl esa, o'zgarmay qoladi. Shu ma`noda, kishilik jamiyatlari institutviy vorisligi ham dinamik xususiyatga ega: bu erda materiyani individlar tashkil qilsa, shakl ularning birikish usuli bo'lib, bu usul instituttsional munosabatlar bilan belgilanadi. XX asr hayotning ko'pgina yo'nalishlarida inqiroziy ko'rinishlar bilan qayd etilgan. Ulardan ijtimoiylashuv jarayonlari ham chetda qolmadi. Hayotning texnizasiyalashuvi, avvalgi ijtimoiylashuvning va avlodlararo aloqalarning yemirilishi, Yangi ijtimoiy instutlarning qurilmaganligi va ijtimoiy aloqalarning yetarlicha emasligi, tanlangan yo'nalishda ijtimoiy harakatni qiyinlashtiruvchi ijtimoiy makonning to'liq emasligi ijtimoiylashuvning avvalgi mexanizmlariga jiddiy o'zgarishlar kiritdi. Ijtimoiy organizmning murakkablashuvi, ko'pgina chegaralar va to'siqlarning buzilishi, sosiol jarayonlarning yuvilishi va qo'nimsizligi, ijtimoy guruhlar dinamikasining o'sishi, qon-qarindoshlik aloqalarining sosiol-milliy-etnik aloqalar tomonidan siqib chiqarilishi-bu tarixning boshqa bir qator obyektiv jarayonlari tarbiyaning asrlar davomida samarali ishlagan bahaybat, lekin oddiy mashinasini buzdilar. XVIII asr oxirigacha jamiyatda ijtimoiylashuv muammosi an'anaviy mexanizmlari harakatda edi. O'sha davrning pedagogik nazariyalarida allaqachon tarbiyaning maqsadlari, vazifalari va shaxsni kamol toptirish muxokama qilina boshlandi-bu tizim Russo va mutafakkirlar tomonidan allaqachon ishlab chiqila boshlangandi. Ya'ni, hyech bo'lmasa g'oya tariqasida bo'lsa ham yoshlar bilan ishlash muammolari maxsus faoliyat predmeti bo'ldi.

Tarbiya deganda insonga aniq sosial xususiyatlar va fazilatlar ato etishning maqsadga muvofiq yo'naltirilgan jarayoni tushuniladi. **Ijtimoiylashuv** deganda – individning sosiumda yashashida hamroh bo'ladigan ijtimoiy hayotning shart-sharoitlarining ta'sir etish jarayoni tushuniladi. U hayot faoliyatining har qanday jarayonida ma'lum sosial tajriba, faoliyat shakllari, me'yorlari, namunalari, qadriyatlariga ega bo'ladi va ana shular sosializasiya deb atala boshladi.

Ijtimoiylashuv tushunchasiga sosiologlardan E. Dyurkgeym, T. Parsons, G. Tard, N. Smelzerlar nazariy jihatdan ifodalab berganlar. Ijtimoiylashuv avloddan avlodga o'tishdagi madaniy transmissiyadir (ya'ni, dvigatelning harakatini yoki aylanishini g'ildirak va tasmalar orqali boshqa mexanizmlarga uzatuvchi maxsus qurilmadek). Yoshlarning ijtimoiylashuviga quyidagi asosiy omillar ta'sir ko'rsatadi: ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, tengdoshlar guruhi ta'sirining oshishi, yoshlar submadaniyati, ITR, ijtimoiy dinamikaning o'sishi, yoshlar ijtimoiy hayotidagi bo'sh vaqt rolining o'sishi, ijtimoiylashuvda an'anaviy institutlarning susayishi va innovasion instutlarning paydo bo'lishi, bolalik davrining uzayishi va yoshlik davrining davomiyligi. Sosializasiyaning ikki moduli mavjud: mustaqil hayotga tayyorlash va mustaqil hayotni qayd etish. O'sib keluvchi yosh avlodning ijtimoiylashuviga asosiy jabhalar – ekologik, mezososial, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy-axloqiy sohalar ta'sir ko'rsatadi.

Jamiyat va shaxs maqsadlari orasidagi bog'lovchi u yoki bu sosial tizim bo'lishi mumkin. Demak:

Shaxsning ijtimoiylashuvi deb, shaxsning jamiyatga, sosial jamoalarning turli, tiplariga madaniyat elementlari, sosial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish orqali sodir bo'ladigan jarayon (ijtimoiylashuv deb ataladi)ga aytiladi.

Shaxsning (individning) sosial tashkilot elementi bo'lishi 2 muhim jihatga bog'liq: 1) sosial tashkilotning shaxsga ta'sir etishi bilan qobiliyatining shakllanishiga va 2) shaxsning boshqa odamlar ta'siriga berilishi bilan qobiliyatining shakllanishiga bog'liq.

Shaxs ijtimoiylashuvning 2 fazasi mavjud:

1. Sosial adaptasiya (moslashish). Bunda individning sosial sharoitlarga, funksiyalarga, sosial normalarga, sosial guruhlarga, tashkilot va institutlarga, ya'ni muhitga moslashishdir. Sosial adaptasiya jarayoni, asosan oilada boshlanadi va shakllanadi. Oiladagi har qanday munosabatlar shaxsning

ijtimoiylashuvida o’z aksini topadi. Shu boisdan individning shaxs sifatida shakllanishida oila asosiy rol o’ynaydi.

2. Sosial interiorizasiya, ya’ni sosial norma va qadriyatlarning individ ichki dunyosiga kirishish jarayonidir. Shaxs sosial muhitga qorishib ketmaydi, balki unga mustaqil birlik sifatida kiradi, Ko’pgina nazariyalarda shaxsning ijtimoiylashuvi, tashqi ta’sir obyekti sifatidagina qaraladi. Bu nazariyalarda asos qilib faqatgina ijtimoiylashuv yordamida sosial o’zgaradigan insonning tabiiy mohiyati olinadi; shaxsning aktivligi va unga beriladigan biologik xususiyatlar hisobga olinmaydi.

Ijtimoiylashuv shunga asoslanadiki, odam ijtimoiy faoliyatchi sifatida o’zi va ham ijtimoiy hayotining, hamda sharoit va vaziyatlarini belgilovchi omildir. Shaxs sosial ta’sirlanishning obyekti va subyektidir. Ijtimoiylashuv jarayonida belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Belgilar yordamida jamiyat individlar faoliyatini boshqaradi. Individ sosial faoliyat kursatish uchun sosial jamoada qabul qilingan belgilar va ularni ishlatish usullarini o’zlashtirgan bo’lishi kerak.

Individ faoliyat qiluvchi mavjulotdir. U tashqi muhitga shunchaki javob bermaydi, balki amaliy faoliyat jarayonida ham inson sifatidagi o’zining taraqqiyot va faoliyati qonuniyatlarni anglaydi va anglash asosida o’zining sosial faoliyatini belgilaydi. Shaxs tomonidan o’z faoliyatini boshqarish faqat obyektiv va subyektiv qonuniyatlarni bilishgina emas, balki shu qonuniyatlarni, uning elementlarini, xususiyatlarini ham bilishni taqozo etadi.

Shaxslarning sosial faoliyati va sosial harakatining boshlang’ich nuqtasi ma’lum ehtiyoj va manfaatlarni yuzaga keltiruvchi obyektiv hayot sharoitlaridir. Faoliyat turlari ko’p, lekin eng muhimi ularning barchasi shaxsning moddiy va ma’naviy asosini tashkil qiluvchi, ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, ehtiyojlar shaxsning tashqi muhitga obyektiv bog’liqligini bildiradi. Shu sababli shaxsning amaliy faoliyat ehtiyojlarni qondirish shakli sifatida qaralishi obyektiv sharoitlarning in’ikosi va ularni qondirishning real imkoniyatlarini anglash sifatida qaralishi mumkin.

Ehtiyojlarining 2 ko'rinishi mavjud: 1) tabiiy va 2) jamiyat tomonidan paydo qilingan ehtiyojlar.

1) Tabiiy ehtiyojlar sifatida kishilarning kundalik ehtiyojlari: ovqat, kiyim, turar-joy va boshqalar tushuniladi.

2) Sosial ehtiyojlar esa odamning mehnat qilish ehtiyoji, sosial aktivligi, ruhiy madaniyati, ya'ni nima ijtimoiy hayot mahsuli shunga bo'lgan ehtiyojdir. Tabiiy ehtiyojlar asos bo'lib, ularda sosial ehtiyojlar paydo bo'ladi, rivojlanadi va qoniqtiriladi.

Shaxsning ijtimoiylashuv davri: quyidagilar asosida kechadi:

1) Bolalik:

- agentlar va ijtimoiylashuv turlari.

2) Ota-onalik:

- otalar va bolalar: ikki dunyo;
- «otalar va bolalar» munosabatlarining mutanosibligi.

3) Uspirinlik:

- qadriyatlar parallel tizimi.

4) Balog'at yoshi:

- voyaga yetgan inson maqomining asosiy mezoilari;
- voyaga yetganlar - shaxs ijtimoiylashuvining faol payti.

5) Keksalik:

- ijtimoiylashuv ushbu davri maqomi va muammolar.

Ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy fe'l-atvor mexanizmlari:

1) Faoliyat turlari.

2) Ehtiyojlar:

- tabiiy ehtiyojlar;
- biologik ehtiyojlar;
- ijtimoiy ehtiyojlar.

3) Ijtimoiy faoliyatni asoslovchi mexanizmlar:

- ehtiyojlar;

- qadriyatlar;

- manfaatlar va ularning o’zaro ta’siri;

4) Ijtimoiy nazorat.

5) Sanksiyalar.

6) Ijtimoiy buyruq.

7) O’z-o’zini nazorat.

8) Tashqi nazorat.

9) Jamoatchilik fikri.

10) Deviant (jinoiy bo’lmagan) fe’l-atvor.

11) Delinkvent (jinoyi) fe’l-atvor.

12) Shaxsning muhim ijtimoiy-psixologik xislati - o’z-o’zini anglash kabilardir.

Umuman ijtimoiy muhit ta’siri ostida shaxsning shakllanish jarayonini tasvirlash uchun «ijtimoiylashuv» tushunchasi XIX asr oxirida - paydo bo’ldi. Ijtimoiylashuv deganda shaxsning o’z hayot mobaynida o’zi mansub bo’lgan jamiyatning ijtimoiy me’yorlari va madaniy qadriyatlarini o’zlashtirish jarayonini tushuniladi. «Ijtimoiylashuv» tushunchasi «shaxsni tarbiyalash», «shaxsni shakllantirish» tushunchalari bilan chambas bog’liq, biroq u kengpoq tushuncha bo’lib, insonga barcha mumkin bo’lgan ta’sirlarni qamrab olishga imkon beradi.

Oila bosh ijtimoiylashtiruvchi qismidir. Mehnat unumdorligi hayotni asosiy ta’minlovchi bo’lib hisoblanadi. Doimiy mehnat faoliyat ko’rinishida belgilovchi bo’lgan patrialxal jamiyatda bolalar mehnatga erta jalb qilingan, ular erta ulg’ayganlar. Ijtimoiy institutlarning rivojlanmaganligi tufayli tarbiya oilaviy jarayonda ahamiyatli darajada to’ldirilgan. Oiladan chetda esa ijtimoiy aloqalar to’liq bo’lmagan.

Vaqt o’tib vaziyat o’zgardi. Hozir oila ijtimoiylashgan institut sifatida yangi sosial voqiyliklar tomonidan obyektiv bosimni boshdan kechiryapti, bularga u

deyarli tayyor emas. Bundan tashqari, oila jamiyatning o'ziga xos yacheykasi sifatida uning o'zi qachondir urug' jamoa aloqalari va ta'siridan qandaydir ajralish sifatida yuzaga kelgan edi. Uning o'zi, urug' jamoa tuzumining ichida «meniki» va «o'zganiki» orqali ajralib o'z hududiga tarbiya va ta'lim muammosini olib o'tdi. Endi esa hatto ikkilamchi sosializasiya institutlari vujudga kelgandan so'ng uning tasarrufida qolgan sosializasiyalovchi aloqalarning to'liqligini ta'minlash holatida emas.

Vaqt kelishi bilan shaxsning va avlodning shakllanishida maktab, ishlab chiqarish, armiya, ijtimoiy tashkilotlar va norasmiy uyushmalar ko'proq ta'sir etib boradi. Biroq sosializasiya jamiyat va davlatga o'z vazifasini topshirib, bir tomondan, oila ularga o'zining qadriyatlari haqida qayg'urish vazifasini bera olmadi, boshqa tomondan esa, bugun u o'z hayot faoliyati tarzi bilan qadriyatlar haqida qayg'urishning yaqiniga ham keltirmayapti. Bu jarlik-zamrnaviy tarbiyaning eng murakkab muammolaridan biri. Bu bo'shliqni, joiz bo'lgan joyda qisman din to'ldiryapti, biroq diniy an'analar zamonaviylikka yetarlicha kuchga ega emaslar. Shu bilan bir, oila pozisiyasi sosializasiya instituti sifatida hozircha yetarlicha kuchga ega. Ularning kuchi va zaifligi jamiyat hayotining sosial-tarixiy sharoitlariga bog'liq holda tebranishi mumkin. Biroq, XX asr oxirining yangi voqiyliklarning bostirib kelishi o'zida obyektiv tarzda halokatli tendensiyalar potensialini olib boryapti va bu faqat beqaror va notinch oilalarga emas, balki butun oila institutiga xavf solmoqda.

2. OILA IJTIMOIY INSTITUTINING TARKIBIY VA MAZMUNIY O'ZGARISHI

Oila-insonlarning tabiiy biologik, fiziologik, moddiy iqtisodiy, huquqiy qonuniy,manaviy, axloqiy aloqa munosabatlariga qurilgan ijtimoiy birlikdan iborat.

Jamiyat va oila dialektik birlikni tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyada,oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir, hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega"deb yozilgan.

Oila ijtimoiy institut sifatida o'ziga xos evolyutsion yulni bosib o'tgan.

Oila asosini ayol bilan erkak o'rtasidagi nikoh birligi tashkil etadi. Oila taraqqiyoti uch yunalishda maqsadga muofiqdir.

1 Oila demografik taraqqiyoti.

2 Oila ijtimoiy taraqqiyoti.

3 Oila iqtisodiy taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti esa oila a’zolarining ma'lumotliligi darajasi, ijtimoiy mavqeyi, salomatliligi borasida o'zgarishi, hamda ularning ta'lim-tarbiyasi, urf-odat, fan va madaniyat, tabiatga va jamiyatga munosabatlarini takomillashib borishidir.

Ma’lumki oila paydo bo'lib tugagunga qadar bir qancha bosqichlardan o'tadi.

Oila sotsiologiyasi - sotsiologiyaning asosiy yunalishlaridan bo'lib, bu fan oilani nikoh asosida tashkil topgan , taroqqiyotida muhim ijtimoiy vazifalarni bajaruvchi sotsial institut sifatida o'rganadi. Oila sotsiologiyasining alohida o'z vazifalari mavjuddir. Ularga jamiyat taraqqiyoti davomida oilaning paydo bo'lishi, rivojlanishi mavjudlik qonuniyatlarini o'rganish, oilaning mohiyati va faoliyati o'zgarib borishini aniqlash, nikoh va oila turlari evolyutsiasini o'rganish, oila tashkil topishi va taraqqiyotida avlodlarining

o'zaro ta'sirini aniqlash, oila tarbiyasi, oilaning rekrativ faoliyatining va oila huquqining ijtimoiy mohiyatini ochib berish, mehnat taqsimotida oila o'rnini o'rganish kabilar kiradi.

Oila sotsiologiyasi oilani tabiiy biologik, nikoh, qarindoshlik manaviy, iqtisodiy va huquqiy munosabatlar asosida insonlarni biriktiruvchi jamiyatning kichik bir bo'lagi sifatida o'rganar ekan,uning jamiyat bilan o'zaro bog'liqligiga asosiy e'tiborini qaratadi. Chunki jamiyat tashkil topishida uning davomiyligini ta'minlashda oila asosiy ijtimoiy, demografik manba hisoblanadi.

Insonning dunyoga kelishi, yangi avlod paydo bo'lishi-avlodlar almashuvi asosan oilada sodir bo'ladi. Farzand to'g'ilib kamolga yetib,shaxs sifatida shakillanguniga qadar lozim bo'lgan barcha ta'lim, tarbiya oila muhitida beriladi. Insonning ota-ona, qarindosh-urug'iga, qariyalarga, atrof-muhitga va tabiatga bo'lgan munosabatlari dastlab oilada shakllanadi. Shu bilan birga oila urf-odatlarini, qadriyatlarini avloddan-avlodga yetkazuvchi sotsial institut hisoblanadi.

Oila asosini erkak bilan ayol o'rtasidagi nikoh birligi tashkil etadi.

Oila faqatgina erkak bilan ayol munosabatini ifodalamaydi. Oila jamiyat bag'rida tashkil topadi, taraqqiy etib borar ekan, o'zi ham ana shu jamiyatning kichik bir bo'lagi sifatida namoyon bo'ladi. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar oila taraqqiyotiga ta'sir etadi. Oiladagi ta'lim-tarbiya xususiyatlari esa jamiyatda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham oila va jamiyat o'zaro bog'liq holda taraqqiy etib, rivojlanadi.

Oila taraqqiyotini uch yunalishda tanlasak maqsadga muvofiqdir.

1. Oila demografik taraqqiyoti
2. Oila ijtimoiy taraqqiyoti
3. Oila iqtisodiy taraqqiyoti

Oilaning demografik taraqqiyoti deganda oilaning miqdori shakllanish va demografik tarkibi ma'lum davrlarda o'zgarib borishi tushuniladi.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti esa oila a'zolarining ma'lumotliligi darajasi,

ijtimoiy mavqeyi salomatlik borasida o'zgarishi hamda ularning ta'lim-tarbiya, urf-odat, fan va madaniyat tarbiyada va jamiyatga bo'lgan munosabatlari takomillashib boradi.

Oilaning oziq-ovqat, kiyim – kechak, uy-joy va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan narsalar bilan taminlash darajasining o'zgarib borishi uning iqtisodiy taraqqiyotini belgilaydi.

Ko'rinib turibdiki oila o'z muhiti bilan hayotida turli qirralarni aks ettiradi. Shuning uchun ham oila qator fanlarning o'rganish mavzusidir. Bularga etnografik, demografik, pisixologik, pedagogika, tibbiyot, huquq, iqtisodiyot, tarix sotsiologiya fanlari kiradi.

Ular oila vazifalari va taraqqiyot yunalishlarining alohida tomonlarini o'rganadilar. Masalan iqtisodiy oila jamiyat taraqqiyotida istemolchi guruh sifatida o'rgansa, etnografiya oiladagi urf odatlar qadriyatlarni etnik ko'lamda o'rganadi. Demografiya esa asosiy e'tiborini oilaning eng muhim vazifasi bo'lmish avlod davomiyligini taminlashga qaratadi. Oila sotsiologiyasi esa yuqorida qayd etilganidek oilani jamiyat taraqqiyotida muhim vazifalarini bajaruvchi sotsial institut sifatida o'rganadi. U o'z tadqiqoti davomida oilani urganuvchi barcha fanlar olib borgan tadqiqot natijalaridan keng foydalanadi va ular bilan o'zviy bog'liq holda rivojlanadi.

Ma'lumki oila paydo bo'lganidan to hozirgi davrga qadar uning turlari va ijtimoiy demografik tarkibi muntazam o'zgarib bordi. Oila turlari va tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar va ularga tasir etuvchi omillarni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichlari uchun alohida o'rganish ham oila sotsiologiyasining muhim vazifalaridan hisoblanadi. Oila sotsiologiyasining asosiy yunalishlaridan biri oila mohiyati va faoliyatini o'rganishdir.

Oila mohiyati uning faoliyati yani u bajarayotgan vazifalar bilan belgilanadi. Ularga avlod yaratish vazifasini (jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish inson zotini davom ettirish) ijtimoiy vazifasi (oiladagi farzandlarni tarbiyalash ularni o'zaro tabiatga, jamiyatga bo'lgan munosabatlarni

shakllantirish oila azolarining dam olishi va salomatligini tiklash) iqtisodiy vazifasi (oila azolarini oziq ovqat, kiyim-kechak va boshqa yashash uchun zarur bo’lgan vositalar bilan taminlash) kiradi. Oila sotsiologiyasining oila vazifalarini turli tarixiy davrlarda, ijtimoiy guruhlarda, xalqlarda bajarilishi omillari va xususiyatlari oila vazifalariga bo’lgan munosabatlarini ham atroflicha o’rganadi. Oilaning eng muhim vazfasi bu farzandlarning tug’ilishi yani jamiyat davomiyligini taminlovchi yangi avlod yaratishdir.

Tug’ilish dunyodagi turli xalqlarda turli ko’rsatgichlarga ega. Yer shari bo’ylab tug’ilishlarning o’zaro farq qilishi avvalo mamlakatlar aholisining moddiy va ma’naviy turmush darajasi, asrlar davomida shakllanib, saqlanib kelgan urf- odatlarga,diniga bog’liqdir. Bulardan tashqari tug’ilishga aholining jinsiy yoshi bo’yicha taqsimlash, nikoh va ajrashlar jarayonlari tibbiyotning rivojlanishi darajasi, shuningdek har bir davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ham ta’sir etadi. Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar ta’sirida oilaning bolaga bo’lgan talab, jamiyatning bolaga bo’lgan ehtiyojiga tasir etuvchi omillarni aholining turli demografik va ijtimoiy guruhlarning hamda er-xotinning oilada farzandlar miqdoriga bo’lgan munosabatlarni sotsiologik tadqiqotlar o’tkazish yuli bilan aniqlab beradi.

Oilaning bugungi shaklida oila a’zolari bir-biri bilan umum turmush iqtisodiy, mulkiy, huquqiy, psixologik munosabatlar o’zaro javobgarlik his-tuyg’ulari bilan bog’lanib turadi. Oilada har bir oila azolarining o’z ijtimoiy o’rni bordir.

Ma’lumki oilaning asosiy-yadrosini er-xotin tashkil qiladi. Oilada er-xotin o’zi yoki farzandlari bilan istiqomad etishadi. Undan tashqari oilada er-xotin farzandlar bilan birga ularning ota-onalari , aka-ukalari va boshqa qarindosh urug’lari ham birga yashashlari mumkun. Oila muhiti uning jamoatda tutgan o’rni oila a’zolariga, ularning xulq-atvoriga bevosita bog’liqdir. Ayniqsa oila muhitida ayolning o’rni alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham oila sotsilogiyasining vazifalaridan biridir.

Oilaning tashkil topishi shakllanishi va rivojlanishida demografik vaziyat muhim ahamiyatga egadir. Oilning ijtimoiy demografik tarkibi va unga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni o'rganish ham oila sotsiologiyasi o'rganadigan muhim masalalardan hisoblanadi. Oilaning ijtimoiy demogirafik tartibi deganda oilada yashab kelayotgan kishilarning nikoh qarindoshlik munosabatlari ijtimoiy turli neklar –oddiy oila bilan unda er-xotin nikohga kirmagan yani turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Agar birorta farzand turmush qurib shu oilada birga yashasa, unda bu oila kengaygan oila yoki murakkab oilaga aylanadi. Murakkab oilada ikki yoki undan ko'p oddiy oilalar uch va undan ko'p avlod vakillari istiqomad etishadi. Malumki oilaning asosini yadrosini er-xotin tashkil etadi. Agar oilada er-xotin mavjud bo'lsa, yashasa unda oila tula tugal oila, ularning bir oilada yashamasa tugalmas oila hisoblanadi. Undan tashqari oilada er-xotin farzandlari bilan birga ularning ota-onalari, aka-ukalari va boshqa qarindosh urug'lari ham birga yashashlari mumkin. Ana shunday holatlarni hisobga olgan holda sobiq SSSR tarkibiga kirgan barcha respublikalarda, jumladan O'zbekistonda ham oilani quydagi turlarga bo'lib o'rganilgan. Er-xotin bolalari bilan yoki bolasiz yashaydigan oilalar.

Er-xotin bolalari yoki bolasiz, ota onalarning faqat bittasi bilan yashaydigan oilalar. Er-xotin bolalari yoki bolasiz, ota-onalarning bittasi (yoki ularsiz) va boshqalar qarindoshlari bilan yashaydigan oilalar; ikki yoki undan ortiq oddiy oila (nikoh juftlari) bolalari bilan yoki bolalarsiz, ota-onalarining biri (yoki ularsiz) va boshqa qarindoshlari bilan yashaydigan oilalar va boshqa

- Qarindoshlari bilan yashaydigan oilalar.
- Ona va bolalar bilan yashaydigan oilalar;
- Ota va bolalar bilan yashaydigan oilalar;
- Ona-bolalar va onaning ota-onalardan biri yashaydigan oilalar;
- Ota-bolalar, otasining ota-onalaridan bilan yashaydigan oilalar;
- Boshqa oilalar.

Oilaning azolari ijtimoiy guruhlariga qarab ham turlariga bo'linadi;

1.Oila a’zolari bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar.
2. Turli guruhga mansub oilalar.

Oilalarning o’sha oila a’zolari miqdoriga qarab turlariga bo’linishi uning demografik tarkibini tashkil etadi.

O’zbekiston uchun shartli ravishda oilaning 3 ta demografik turga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1.Kichik oilalar 2-4 kishi istiqomad etuvchi oilalar;
2.O’rta oilalar 5-6 kishi istiqomat etuvchi oilalar;
3.Katta oilalar 7 va undan ortiq kishilar istiqomat etuvchi oilalar.

Oila sotsiologiyasi o’rganadigan navbatdagi demografik jarayon bu nikohdir.

Malumki, oila nikohdan boshlanadi. Nikoh jamiyat taraqqiyotining ma’lum bosqichida paydo bo’ldi va qator ishtimoiy-iqtisodiy omillar, din, urf-odatlar, qadiriyatlar ta’sirida shakillanib bordi. Nikoh va uning turlari, tarixiy evalyutsiyasi, uning turli xalqlar ijtimoiy guruhlar, hududlar bo’yicha xususiyatlarini, nikoh qonuniyatlarini, oilada mehnat taqsimotini va yoshlarni nikohga psixologik, iqtisodiy tomonidan tayyorlash va aholini nikohga bo’lgan munosabatlarini o’rganish ham oila sosiologiyasida muhim ahamiyatga egadir.

Oila tarkibida hamda rivojlanishiga bevosita bekor etilishi, ya’ni ajralishidir. Ma’lumki, oilada er-xotinning ajralishi birinchi navbatda oilaning tarkibiga ta’sir etadi. Oila tugal oila tugalnas oilaga aylanadi. Oilada farzandlar to’g’ilishi ma’lum darajada kamayadi. Bu esa, o’z navbatida, oilani davom ettiruvchi avlod yaratilishiga, oilaning takror barpo bo’lishiga salbiy ta’sir etadi. Oila sotsiologiyasi mustahkamligiga salbiy ta’sir etuvchi ajralish jarayonini o’rganar ekan, uning sabablarini turli tarixiy davrlarda, davlatlarda, xalqlarda va ijtimoiy guruhlarga xususiyatlarini ochib beradi[1].

Aholi migratsiyasi ham oilaning ijtimoiy-demografik tarkibiga ta’sir

[1] Qarang: A.Xolbekov. Boshqaruv sotsiologiyasi. T-2007-yil, 40-bet.

etuvchi omillardandir. Insonning bir ijtimoiy iqtisodiy muhitidan ikkinchi ijtimoiy-iqtisodiy muhitga o'tishi uning oilaga bo'lgan demografik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariga ta'sir etadi.

Ma'lumki, oila paydo bo'lib to tugagunga qadar bir qancha bosqichlardan o'tadi. Ular oilaning tashkil topishi birinchi farzandi to'g'ilishi, oxirgi farzand tug'ilishi oxirgi farzandning oilali bo'lishi , oilani tashkil etgan er yoki xotinni dunyodan kuz yumishi. Yuqorida keltirilgan jarayonlar oilaning hayotiy davrlari bo'lib, oila davomiyligiga muntazam qaytarilib turadi. Ushbu davrlarning har birini o'ziga xos xususiyatlarini, ijtimoiy-iqtisodiy muamolari ham oila sotsiologiyasining o'rganish doirasiga mansubdir.

Oila tarbiyasi masalalarini o'rganish ham oila sotsiologiyasida keng o'rin olgandir. Oila tarbiyasi oilada ota-onalar, katta kishilar tomonidan bolalarini tarbiyalash bo'lib yosh avlodni har tomonlama rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir.

Oila tarbiyasida oilaviy tartib, oila a'zolarining bir-biriga munosabati, ota-ona va katta kishilarning xulq atvori madaniy siyosiy saviyasi oila budjeti, sharoiti asosiy omil hisoblanadi. Oila sotsiologiyasi o'z tadqiqotlarida sotsilogik tadqiqotlar o'tkazish, tarixiy taqqoslash, statistik va matematik usullardan foydalanadi.

Oila sotsiologiyasi fan yunalishining tadqiqot natijalari oilaning kelajak istiqbolini aniqlashda, davlat tomonidan oila va nikoh mustahkamligini taminlovchi qonun va tadbirlar joriy etilishida ilmiy asos va yo'llanma sifatida qo'llaniladi.

Oddiy ijtimoiy institutning namunasi-oila instutlari. A.G.Xarchiyev oilani nikox va kondoshlikdan asslangan umumiy maishat va uzaro javobtgarlik bilan boglangan odamlar birlashmasi deb tariflaydi. Oilaviy munosabatlar eng avvalo nikoxdan boshlanadi. Nikox-ayol va erkak urtasidagi munlosabatlarning tarixiy uzgaruvchan ijtimoiy shaklidir. Bu munosabatlar orkali jamiyat, ularning jinsiy xayotining tarkibi va xukularini begliaydi. Ularning kondoshlik va er-xotinlik

xukuk va mazbur majburiyatlarini belgilaydi. Ammo oila nikoxga nisbatan ancha murakkab munosabatlar tizimini belgilaydi. Chunki u navfakat er-xotining balki bolalar va boshka karindoshlarni birlashtiradi. Shuning uchun oilaga fakat nikoxda birlashgan gurux sifatida emas, ijtimoiy institutlar sifatida ya’ni inson avlodini davom ettiruvchi uzaro xamkorlik va munosabatlarning anik kadriyatlar va me’yorlar asosida faoliyat kursatuvchi shaxslarning alokaviy tizimi sifavtida karash joizdir. Bu institut keng kulamda ijtiomiy nazorat ostiga olingan.

Oila-ijtimoiy institut sifatida bir kator boskichlardan utadi. Bu boskichlarning ketma-ketligi oilaviy jarayon yoki oilaning xayot tarzini tashkil kiladi. Tadikikotchilar bu jarayonda turli fazalarni ajratmokdalar. Ammo ularning ichida eng asosiylari kuyidagilar.

1) Birinchi nikoxda utish-oilani tashkil bulishi.
2) Bolaning boshlanishi birinchi bolani iugilishi.
3) Bolalanish nixoyasi kenja bolaning tugulishi.
4) «Bulajak uya» oxirigi farzandning nikoxi va uning oiladan bulinishi.
5) Oilaning tugatilishi-er-xotinlardan birining ulimi.

Oila sosiologiyasi oila tashkilotining kuyidagi

umumiy ajratish akidalari mavjud: Nikox shakliga karab oila manogam va poligam oilaga bulinadi.

Monogam oila-nikox tuftining mavjudligi. Paligam oila-bu erkak kishi bir necha ayolga ega bulishi mumkin. Karindoshlik alokalari tarkibiga karab oila oddiy, nuklear dyarli yoki murakkab kengaytirilgan oilaviy turlar mavjud. Nuklear oila deganda er-xotin va ularning nikoxsiz (nikox yoshida emas) oilaviy juftni tushunamiz. Agar bolalardan birontasi nikox kilingan bulsa ular kengaytirilgan yoki murakab, ikki yoki undan kup avlodlarni uz ichiga olgan oila kelib chikadi.

Oila ijtimoiy institutlar sifatida jamiyat paydo bulish, shakillanishi davrida paydo buldi. Oilaning shakillida va faoliyati jarayoni kadriyat me’yor ulchagichi boglik. Masalan bir odamning yondirish, uni turmush urtogi sifatida tanlash. Er-xotin, karindosh urun, ota-ona va bolalar urtasidagi seksual me’yoriy, intizom, axlok tartiblaridan foydalanish va ularni bajarmaslik sanksiyalari. Bu kadriyatlar me’yorlar va sanksiyalar mazkur jamiyatda uzgaruvchan er-xotin urtasidagi munosabatlar kuz oldiga keladi. Bu munosabatlar ularning jismoniy xayotini tartibga soladi va oilaviy ota-onalik, karindosh- urugchilik majburiyatini va xukuklarini urnatadi.

Tarakkiyotining dastlabki boskichida erkak va ayol urtasidagi munosabat, katta va kichik avlod urtasidagi munosabatlar avlod va zot an’anari asosida sinkretik me’yor va intizom na’munalari asoslangan bulib, diniy va axlokiy nuktai-nazaridan karalgan. Davlat paydo bulish bilan oilaviy xayotni boshkarish xukuiy tus oldi. Nikoxni xukukiy shakillantirish nafakat oila balki davlatning uziga xam ma’lum bir ma’suliyatni yukladi. Ijtimoiy nazarat va sanksiyalarini jamiyat fikrigina emas, balki, davlat organlari xam amalga oshirdilar. Oila birinchi vazifasi. A.G.Xarchyovning firkicha axolini tabiy tuldirish bolaga bulgan talabni kengaytirshg bu shaxsiy reja shu bilan bir katorda oilabir katorda kuyidagi vazifalarni bajaradi: A) Tarbiyaviy vazifa-yosh avlodni ijtiimoiylashtirsh jamiyatning madaniyatini rivojalntirsh.

B) Xujalik maishiy vazifa jamiyat a’zolarining jinsiy sogligini saklash bolalar va kriyalarga mexribonlik.

V) iktisodiy vazifa-bir oil a’zolarining ikki oila a’zolari uchun moddiy mablag olish, voyaga yetmagan va mexnatga layokatsizlik oila a’zolarini iktisodiy kullash.

G) Birinchi ijtimoiy nazarat muxit-xayot faoliyatining turli muxitda oila a’olarining xulk-atvorini axlokiy tartibga solish shuningdek er-xotin, ota-ona va

bola urtasi va katta avlod urtasida ma’suliyat va majburiyatlarning tartibga solish.

D)Ma’naviy mulokat-oila a’zolari shaxsiyatlarining rivojalnishi uzaro ma’naviy kamol topishi.

Ye) Ijtimoiy mavke-oila a’zolarini ma’lum bir ijtimoiy makeni takdim kilish, ijtimoiy tarkibini kayta ishlash.

J) Xordik chikatish-samarali dam olishni tashkilash, dunyokarashlar, extiyojlarini uzaro rivojlanishi.

Z) Xissiyot-ruxiy ximoya, xis-tuyguni kullab-kuvvatlash, shaxslarini emosional barkarorligi va ruxiy terapiya.

Oilani ijtimoiy institut sifatida tushunish uchun oiladagi vazifalarni taxlili katta axamiyatga ega. Oilaviy vazifa (rol) jamiyatdagi insonning ijtimoiy rollarini biri. Oilaviy rol shaxsning faoliyati va uz urni bilan belgilanadi. Eng avvalo, er-xotinlik roli (er-xotining vazifasi) ota-onalik vazifasi, bolalar (ugil, kiz, aka, singil) vazifasi va x. oilaviy rolning ijrosini kator shartlarini, eng avvalo rol timsolining bajarilishidan iborat. Shaxs uziga berilgan rolni,ya’ni oilada er yoki xotin bulish, oilaning kattasi yoki kichigi bulish vazifasini yakkol kuz oldiga keltirmogi lozim. U yoki bu vazif unga kanday me’yor koidalrini yuklashini bilishi kerak. Uz intizomi obrazini shakillantirishuchun shaxs oilaviy rol tarkibida uzining va boshkalarning urnini anik belgilashi shart. Masalan: u oila boshligi rolini bajara oladimi, kisman yoki butinlay oilaning moddiy tutkichi bula oladimi?

Oilani muvoffakiyatli shakillantirish uchun oilaviy rol talab kiluvchi vaziyatlardan uzini tuta bilishi xam e’tiborga ega. Masalan u yoki bu boy oda oilaning boshka a’zolarini moddiy taminlab kelgan. Ammo, keyinchalik u odam moddiy kiyinchilikka uchrab koldi deylik, moliyaviy axvoli uzgardi va vaziyatni uzgarishi shu zaxoti uning rolini uzgartirshni takoza etadi.

Oiladagi rol munosabatlari rol kelishuvchiligi yoki rol ziddiyati bilan xam ifodalanishi mumkin. Sosialoglarning fikricha rol ziddiyati kupincha kuyidagilardan kelib chikadi.

1) Rol obrazining ziddiyati. Bunda rollarni notugri shakillantirilgan notugribulishi mumkin.
2) Rollar orasida ziddiyat, undagi karama-karshilik turli rollardan kelib chikkan, rol yakunlaridan kelib chikadi. Bunday ziddiyatlar kup avlodliy oilalarda kuprok uchradi. Ikkinchi avlod vakillari bir vaktining uzida xam bola, xam ota-ona rolini bajarishlarikerak.

3) Rol ichidagi ziddiyat, bunda karama-karshi talablar kuiladi. Zamonaviy oilada,bu muammoning sababi kupincha ayol kishidir. Oilada ayol kishigabeka bulishlik, bolalarni tarbiyalash oilaa’zolarini karash roli ajrtilgan. Zamonaviy oilalarda erkak bilan birlikda oilani moddiy mablag bilan ta’minlash roli xam ajratiladi.

Agar ayol ijtimoiy yoki kasb tomonidan erga nisbatan yukori mavkeiga ega bulsa uz mavkein oilaviy munosabatlarda xam kullsa ziddiyat yana jiddiylashadi. Bu vaziyatda er-xotining uzaro kelishuvchi katta axamiyatga ega. Rol ziddiyatlarning sabablari ichida aloxida urinni tutadi. Masalangiz bola turmushga chikkach oiladagi bekalik yoki onalik rolini bajarishni xoxlamaydi. Avvalgiday turmush tarzini davom ettirishga xarakat kiladi.

Zamonaviy jamiyat oilaning zaiflanish jarayoni uning ijtimoiy instituti sifatida ijtimoiy faoliyatining uzgarish rolsiz oila munosabatlari kuzatilmokda. Shaxslarning ijtimoiylashida oila uzining yetakchilik vazifasini yukotmokda. A’naviy ayolga berilgan bekalik, onalik roli, erkak berilgan mulkka yagona xujalik roli, oilaning iktisodiy mustakilligini saklash roli bir-biri bilan almashib borayotganligi kupchilik xristian va buldi madaniyatiga ega.

Mamlakatlarda oila ayollar iktisodiy ta’minlashni barcha erkak zimmasiga yuklatilishi vazifaarni ularning zimmalariga yuklashlari, oilaviy karorlarni

masalalarni xal kilishlari kuzatilmokda. Bu xol oila faoliyatini uzgartirib yubordi va jamiyatga kator pozitiv va negativ okibatlarni olib keldi. Bu tomonda ayol uzligini oilada teng xukuk ega ekanligini xal kildi. Ikkinchi tomonida, ziddiyatli vaziyatni kuchaytiradi. Tugilish jarayoning kamayish va ulimning kupayishiga olib kelgan demagrafik intizomiga ta'sir kildi.

Oila - insonlarning tabiiy biologik-fiziologik, moddiy, iqtisodiy, huquqiy-qonuniy, ma`naviy, axloqiy aloqa-munosabatlari asosida qurilgan ijtimoiy birlikdan iborat.

Jamiyat va oila dialektik birlikni tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida «Oila jamiyatning asosiy bug'inidir, hamda jamiyat va davlat muxofazasida bo'lish huquqiga ega» deb yozilgan.

Oila ijtimoiy institut sifatida o'ziga xos evolyutsion yulni bosib o'tgan. Har bir oila uzoq tarixga va chuqur ildizga ega bo'lgan tarixiy ijtimoiy hodisa sifatida kishilik jamiyati taraqqiyotida o'ziga xos xususiyatlari bilan uning rivojlanishida muxim rol o'ynab kelmoqda. Qadimdan oilalar monogom, paliogom oiladan iborat bo'lgan. Bugunga kelib oila ikki kishining nikohidan tuzilgan bo'lib, uning tarkibiy tuzilishi ham o'ziga xos o'rin egallaydi. Kichik oilalar, o'rta oilalar, katta oilalar. Kichik oilalar nuklear bo'lib faqat ota-ona, farzandlardan iborat.

Ma`lumki oila paydo bo'lib tugagunga qadar bir qancha bosqichlardan o'tadi. Unda oilaning tashkil topishi, birinchi farzand tug'ilishi, oxirgi farzand tug'ilishi, farzandli bo'lish, vafot etishni tashkil etadi. Oila ijtimoiy institut sifatida bir qancha vazifani bajaradi.

O'zbekistonda mahalliy o'z-o'zini boshqaruv tizimi, jamiyatdagi ijtimoiy institut sifatida jamiyat ichida kichik jamiyat nomini olgan. Mahalla tizimining vujudga kelishini batafsil yoritish uchun mahalla, guzar, ularning moxiyati, ular qachon paydo bo'lgan degan tushunchalarni aniqlab olishimiz maqsadga muvofiqdir. Mahalla odamlar o'rtasida yaxshi qushnichilik, o'zaro hurmat va insonparvarlik munosabatlarni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb

etmoqda. Mahalla - kishilarni jam qiluvchi, ular o’rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, milliy qadriyatlarimizni avloddan-avlodga yetkazuvchi ijtimoiy institutdir.

O’zbekiston fuqarolik jamiyati qo’rishga intilmoqda. Buning ma`nosi shuki, davlatchiligimiz rivojlana borgani sari boshqaruvning turli xil vazifalari bevosita xalqqa topshiriladi, ya`ni nodavlat va jamoat tashkilotlari, o’zini o’zi boshqarish organlari kabi institutlar yanada rivojlantirilib, davlat hokimiyati organlarining vakolatlari bosqichma-bosqich ularga o’tkazib boriladi№ .

Nodavlat, notijorat tashkiloti - jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, daromad olishni o’z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan hamda olingan daromadlarni o’z qatnashchilari o’rtasida taqsimlamaydigan o’zini o’zi boshqarish tashkilotidir.

Jamoa birlashmalari esa o’z haq-huquqlari, erkinliklarini hamda siyosat, iqtisodiyot, ijtimoiy rivojlanish, fan, madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ruyobga chiqarish uchun ixtiyoriylik asosida vujudga keladigan **institutdir.**

Jamoa birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar va erkinliklarni ruyobga chiqarish va himoya qilish; fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish, kasb-kor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish, ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlarni rag’batlantirish hamda ularning faoliyatini rivojlantirish, axolining sihat-salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish, madaniy-ma`rifiy, jismoniy tarbiya, sog’lomlashtirish va sport ishlarini o’tkazish, tabiatni, tarix va madaniyat yodgorliklarini muxofaza qilish, vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi, respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o’rtasida tinchlik va do’stlikni mustaxkamlash, qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish maqsadida tuziladi.

Ijtimoiy institutning oxirgi tarkibiy qismlari ijtimoiy hayotda ishtirokchi shaxslar sifatida namoyon bo'ladigan insonlardir. Institutning o'zi esa, shaxslarning bir-biriga nisbatan tartibli joylashtirilishidir. Qishloq joylarda odamlarning oilalarga yoki xujaliklarga (households) tartibli birlashishlarini ko'zatish mumkin. Bu ham institutviy xususiyatdir. Oila institutini ota, ona va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tashkil qiladi.

Shunday qilib, ijtimoiy hayotning institutviy xususiyatlarini aniqlar ekanmiz, biz avvalo turli ijtimoiy guruhlarning mavjudligini izlaymiz, shuningdek, o'zimiz topgan guruhlardagi ichki institutni tadqiq qilamiz. Biroq shaxslarning guruhlarga bo'linishi va bu guruhlarda tartibli joylashuvi bilan birga biz ularning ijtimoiy sinflar va toifalar bo'yicha bo'linishini ham ko'zatamiz. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi, doxiylar va fuqarolar o'rtasidagi, patritsiylar va plebeylar, shuningdek, baraxmanlar, shudralar va isqirtlar o'rtasidagi ijtimoiy tafovutlarning bari muhim institutviy xususiyatlar, garchi ular ijtimoiy guruhlarni tashkil qiladi, deb tom ma`noda aytolmasak ham. Institutviy tavsiflarning muhim jixatlaridan, ya`ni diadik munosabatlardan yana biri shundaki, ikki shaxs aytaylik, xujayin va xizmatkor yoki bo'lmasa ibtidoiy jixatlarda onaning akasi va singilning o'g'li o'rtasidagi tartibli joylashishdir. Ijtimoiy institut oxir-oqibat guruhlar o'rtasidagi o'zaro ta`sir (masalan, bir millatning ikkinchisiga urush ochishi)da yoki shaxslar o'rtasidagi o'zaro ta`sirda namoyon bo'ladi. Institut shaxslarning tartibga solinishini bildirsa, tashkilot faoliyatlarning tartibga solinishini anglatadi. Bog'bon yoki dehqon turli mehnat vazifalarini yilning turli davrlarida bajarar ekan, aytish mumkunki, ular o'z ishlarini tashkil qiladilar. Ijtimoiy tashkilot o'zaro moslashgan va bir yagona murakkab faoliyatini tashkil qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxslar faoliyatini tartibga solishdir. Boshqaruvchi, usta va ishchi o'zlarining alohida vazifalariga ega bo'lgan, lekin bu vazifalarni yagona umumiy faoliyat doirasida bajaradigan fabrikadagi mehnatni tashkil qilishni misol qilib keltirish mumkin. Tashkiliy guruh extimol faqat ikki kishidan tuzilgan, lekin uning a`zolari birgalikdagi faoliyat tufayli birikkan, ulardan har biri o'ziga topshirilgan rolni bajaradi. Biroq biz bu guruhlarni, agar ular barqarorlikni muayyan darajasiga ega bo'lmagan bo'lsa, ijtimoiy

institutning komponentlari deya olmaymiz. Futbol komandasi tashkil qilingan guruh; ariqqa ag'anab ketgan avtomobilni tortib chiqarayotgan odamlar tudasi tashkiliy guruh emas.

Hozirgi zamon armiyasi misolida institut va tashkilot tushunchalarining xususiyatlarini ko'rsatish mumkin. Bu misolda institut, birinchidan shaxslarning guruhlar (diviziya, korpus, polk, rota va h.k) bo'yicha tartibli taqsimlanishi va ikkinchidan shaxsiy tarkibning xarbiy unvonlar (generallar, polkovniklar, mayorlar, kapitanlar va boshqalar) bo'yicha tartibga solinishidir. Unvon guruh emas. Masalan, mayyorlar ijtimoiy guruhni tashkil qilmaydi. Ular suvsozlar, bukmeykerlar yoki universitet professorlari singari ijtimoiy toifani shakllantiradi. Ayni paytda unvonlar bo'yicha tartibga solish armiyaning muhim institutviy xususiyatlaridan biridir. Armiyani tashkil qilish turli faoliyatlarni guruhlar va individlar o'rtasida tinch davr yoki jangovar xarakatlar davrida taqsim qilishdir. Zamonaviy armiya yuksak darajadagi tashkil qilingan institutning eng yaxshi misolidir. Aftidan, sotsialistik davlat ana shunga uxshash institutdir. Ijtimoiy institut tushunchasi aniq misol yordamida tushuntirish mumkin. Shu maqsadda biz G'arbiy Avstraliyadagi xududlardan birida o'tmishda mavjud bo'lgan qabilalarning institutviy tizimidan foydalanamiz. Bu institutning negizida makonni bir nechta e`tirof etilgan hududlarga bo'lish yotar edi. Har bir erkak tug'ilishidan to umrining oxirigacha ana shunday hududlardan biriga, aniqrog'i otasi yoki otasining otasi yeriga biriktirib quyiladi. Shu tarzda muayyan xudud bilan bog'langan erkaklar aloxida ijtimoiy guruhni tashkil qiladi, biz ularni «klanlar» deb ataymiz; mazkur ijtimoiy institutda klanlar juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan birlik edi. Ayollar ham otasi klaniga mansub edilar, lekin bir klanga mansub shaxslar o'rtasidagi nikoh ta`qiqlangani uchun ayollar boshqa klanlardagi erkaklarga turmushga chiqar va shunday qilib erining xududiga birikib qolar edilar.

Klandagi erkaklar kelib chiqishi boshqa klanlardan bo'lgan xotinlar va bolalari bilan guruhni tashkil etar edilarki, qulaylik maqsadida uni o'rda deb atash mumkin. O'rdani klan hududini egallab turgan guruh sifatida ta`riflash mumkin. O'rda butun birlik sifatida o'z yerida ham, do'stona hududlarga mehmonga borganda ham yagona

manzilga joylashar edi. O’rdani siyosiy jixatdan muxtoj, katta yoshli erkaklar hokimiyatiga bo’ysinuvchi va iqtisodiy jihatdan o’ziga etarli institut sifatida ta`riflash mumkin. Uning tarkibida o’rtacha 50 tagacha odam bo’ladi.

O’rdaning ichki instituti oilalarga bo’linishidan iborat edi, har bir oila erkak, uning xotini yoki xotinlari va ularning balog’atga yetmagan bolalaridan iborat bo’lar edi. O’rda erkakning hokimiyati ostida bo’lgan, u o’z manzili va oziq-ovqat zahiralariga ega bo’lgan oilaviy guruh edi. Guruh sifatida oila nikoh tuzilishi va bolalar tug’ilishi bilan vujudga keladi, erining o’limi bilan esa u parchalanib ketadi, shunday qilib u faqatgina cheklangan vaqt davomida mavjud bo’ladi. Klan esa, uzluksiz mavjud guruh bo’lib, u, mahalliy aholi fikriga ko’ra, dunyoning ibtidosida tashkil topgan va abadiydir. Uning a`zolaridan ba`zilari o’lishi yangi a`zolar tug’ilishi bilan to’ldirilib turiladi. O’rdaning guruh sifatida vaqtdagi uzluksizligi biroz boshqacharoq edi. O’rdaning doimiy negizini klanning erkak jinsidagi a`zolari tashkil etadi, ayollar esa erga tegib uning tarkibidan chiqib ketadi, shu klandagi erkaklarga turmushga chiqqan ayollar esa, uning tarkibiga qo’shiladi.

Bundan ko’ra kengroq institutviy tizimlar ham bo’lgan. Bir nechta klanlar umumiy til va o’xshash urf-odatlarga ega bo’lar va qabila deb ataladigan til hamjamiyatini tashkil etadi. Boshqa ba`zi mintaqalarda qabila deb ataladigan narsadan farqli o’laroq bu erda qabilalar siyosiy birikma emas edi. Qabila a`zolarini hech qanday umumiy xatti-harakatlar birlashtirmas edi. Bir qabila yoki turli qabilalardagi o’rdalar o’zaro tinch yashashlari yoki bo’lmasa ba`zan urushib turishlari ham mumkin edi.

Turli o’rdalar va qabilalarga mansub shaxslar bir-birlari bilan qarindoshlik tufayli bog’langan edilar. Odam o’zi biror tildagi ijtimoiy muloqatga kirishgan har bir kishidan u qanday o’rda yoki qanday qabilaga mansubligidan qat`iy nazar uzoqroq yoki yaqinroq qarindoshlik aloqalari bilan bog’langan edi. U yoki bu toifalarga mansublikni belgilashda shajaralar, shu jumladan, bir klan a`zolarini bog’lab turuvchi shajaralar asos qilib olinadi. Har bir odamning qarindoshlari cheklangan miqdordagi toifalarga bo’linadi, bu toifalardan har biri

qarindoshlikning yagona atamasida ifodalangan edi. Har qanday ikki shaxsning bir-biriga munosabati ularni qarindoshlik institutidagi qanday munosabatlar bog'lab turganiga bog'liq bo'ladi. Institut bir shaxsni ikkinchisi bilan bog'lab turuvchi diadik munosabatlarning murakkab aranjirovkasidan tashkil topadi. Onasi orqali erkaklar uning klani va u klan a`zolari bilan bog'lanardi. U har doim ularning hududiga borishi va onasining o'rdasida yashashi mumkin edi, lekin u onasining klaniga a`zo bo'la olmas edi. Bir klanning turli a`zolari shu yo'l bilan boshqa turli klanlar bilan bog'liq edilar. Erkak xotin olgan onasining onasi klani bilan bog'lanishi ham shunday oqibatlar keltirib chiqarar edi. Har bir shaxs qarindoshlikning total institutida o'z o'rniga ega edi. Hatto ikki tug'ishgan aka-ukalar ham garchi onasining klani bilan bir xil umumiy aloqalarga ega bo'lishiga qaramay, turli klanlardan xotin olishlari mumkin edi.

Jamiyatni ikki bo'lakka bo'lish mavjud va bunday bo'lish bir nechta qabilalar orqali amalga oshiriladi. Har bir klan ana shunday bo'laklardan biriga mansub bo'ladi. Bunday bo'laklarni biz I va II raqamlari bilan belgilashimiz mumkin. Bunday tizim aslida odamlarni qabilalarga yoki til guruhlariga tasnif qilishda mos keladigan bo'lishdir. Har bir odam o'ziga ma`lum bo'lgan klanlarni o'zi mansub bo'lgan bo'lakka yoki qarama-qarshi bo'lakka mansubligiga qarab bo'lib chiqadi. Bundan tashqari jamiyatni yana bir dixotomik bo'lish mavjud, bunda jamiyat x va y ga bo'lish mumkin bo'lgan va o'zaro almashinib turuvchi bo'g'inlarga bo'linadi. Agar erkak x ga mansub bo'lsa, uning bolalari, xuddi uning otasi singari y ka mansub bo'ladi. Ayni paytda otasining otasi va o'g'lining o'g'li xuddi uning o'zi singari x ga mansub bo'ladi. Shunday qilib, har bir klan o'z ichiga har ikki bo'lakka mansub shaxslarni qamrab oladi. Demak biz jamiyatni to'rt bo'limga bo'lishni uchratamiz, bu bo'limlarning har birini shartli ravishda «seksiya» lar deb atash mumkin. Biz ularni 1x va 1u, Ix va Nu deb belgilaymiz. Bu seksiyalardan har biri o'z nomlariga ega. Mazkur o'rinda so'z yuritilayotgan qabilalarning nomiga ko'ra, erkak faqatgina tog'asining qizi mansub bo'lgan toifadagi ayolgagina uylanishi mumkin.m 1x seksiyasiga mansub erkak o'ziga

xotinni Ix seksiyasidan izlashi lozim: masalan, kariera qabilasidagi banaka sektsiyasiga mansub bo'lgan erkak burung sektsiyasidan xotin izlashi lozim. Agar «ijtimoiy guruh» deganda muayyan tarzda jipslashgan shaxslar yig'indisini tushunadigan bo'lsak, unda klanlar va o'rdalar guruh bo'ladi. Seksiyalar esa guruh bo'la olmaydi. Seksiyalar qabilalararo qarindoshlik institutida alohida institutning bo'lagi hisoblanadi.

Oilani ijtimoiy institut sifatida tushunish uchun oiladagi vazifalarni taxlili katta axamiyatga ega. Oilaviy vazifa (rol) jamiyatdagi insonning ijtimoiy rollarini biri. Oilaviy rol shaxsning faoliyati va uz urni bilan belgilanadi. Eng avvalo, er-xotinlik roli (er-xotining vazifasi) ota-onalik vazifasi, bolalar (ugil, kiz, aka, singil) vazifasi va x. oilaviy rolning ijrosini kator shartlarini, eng avvalo rol timsolining bajarilishidan iborat. Shaxs uziga berilgan rolni,ya'ni oilada er yoki xotin bulish, oilaning kattasi yoki kichigi bulish vazifasini yakkol kuz oldiga keltirmogi lozim. U yoki bu vazif unga kanday me'yor koidalrini yuklashini bilishi kerak. Uz intizomi obrazini shakillantirishuchun shaxs oilaviy rol tarkibida uzining va boshkalarning urnini anik belgilashi shart. Masalan: u oila boshligi rolini bajara oladimi, kisman yoki butinlay oilaning moddiy tutkichi bula oladimi?

Oilani muvoffakiyatli shakillantirish uchun oilaviy rol talab kiluvchi vaziyatlardan uzini tuta bilishi xam e'tiborga ega. Masalan u yoki bu boy oda oilaning boshka a'zolarini moddiy taminlab kelgan. Ammo, keyinchalik u odam moddiy kiyinchilikka uchrab koldi deylik, moliyaviy axvoli uzgardi va vaziyatni uzgarishi shu zaxoti uning rolini uzgartirshni takoza etadi.

Oiladagi rol munosabatlari rol kelishuvchiligi yoki rol ziddiyati bilan xam ifodalanishi mumkin. Sosialoglarning fikricha rol ziddiyati kupincha kuyidagilardan kelib chikadi.

3) Rol obrazining ziddiyati. Bunda rollarni notugri shakillantirilgan notugribulishi mumkin.

4) Rollar orasida ziddiyat, undagi karama-karshilik turli rollardan kelib chikkan, rol yakunlaridan kelib chikadi. Bunday ziddiyatlar kup avlodliy oilalarda kuprok uchradi. Ikkinchi avlod vakillari bir vaktining uzida xam bola, xam ota-ona rolini bajarishlarikerak.

3) Rol ichidagi ziddiyat, bunda karama-karshi talablar kuiladi. Zamonaviy oilada,bu muammoning sababi kupincha ayol kishidir. Oilada ayol kishigabeka bulishlik, bolalarni tarbiyalash oilaa’zolarini karash roli ajrtilgan. Zamonaviy oilalarda erkak bilan birlikda oilani moddiy mablag bilan ta’minlash roli xam ajratiladi.

Agar ayol ijtimoiy yoki kasb tomonidan erga nisbatan yukori mavkeiga ega bulsa uz mavkein oilaviy munosabatlarda xam kullsa ziddiyat yana jiddiylashadi. Bu vaziyatda er-xotining uzaro kelishuvchi katta axamiyatga ega. Rol ziddiyatlarning sabablari ichida aloxida urinni tutadi. Masalangiz bola turmushga chikkach oiladagi bekalik yoki onalik rolini bajarishni xoxlamaydi. Avvalgiday turmush tarzini davom ettirishga xarakat kiladi.

Zamonaviy jamiyat oilaning zaiflanish jarayoni uning ijtimoiy instituti sifatida ijtimoiy faoliyatining uzgarish rolsiz oila munosabatlari kuzatilmokda. Shaxslarning ijtimoiylashida oila uzining yetakchilik vazifasini yukotmokda. A’naviy ayolga berilgan bekalik, onalik roli, erkak berilgan mulkka yagona xujalik roli, oilaning iktisodiy mustakilligini saklash roli bir-biri bilan almashib borayotganligi kupchilik xristian va buldi madaniyatiga ega.

Mamlakatlarda oila ayollar iktisodiy ta’minlashni barcha erkak zimmasiga yuklatilishi vazifaarni ularning zimmalariga yuklashlari, oilaviy karorlarni masalalarni xal kilishlari kuzatilmokda. Bu xol oila faoliyatini uzgartirib yubordi va jamiyatga kator pozitiv va negativ okibatlarni olib keldi. Bu tomonda ayol uzligini oilada teng xukuk ega ekanligini xal kildi. Ikkinchi tomonida, ziddiyatli vaziyatni kuchaytiradi. Tugilish jarayoning kamayish va ulimning kupayishiga olib kelgan demagrafik intizomiga ta’sir kildi.

3. MAHALLA IJTIMOIY INSTITUTINING TARKIBIY VA MAZMUNIY O'ZGARISHI

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan sunggina, mahallalarning keng faoliyat kursatishlari uchun sharoitlar yaratildi. Bunday sharoitlar nimalardan iborat ekanligi xaqida to'xtaladigan bulsak, birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 105-moddasida, ikkinchidan, «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tug'risida» gi 1999 yil 14 aprelda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan yangi taxrirdagi O'zbekistan Respublikasi qonunida, uchinchidan, respublikamiz fuqarolarining o'zini o'zi boshqarish organlari - mahallalar faoliyatini tashkil qilish va qullab-quvvatlash, ularning jamiyatdagi urni va nufuzini kutarish tugrisidagi O'zbekiston Prezidentining Farmoni va Farmoyishlari, shu mavzuda Vazirlar Maxkamasining qarorlari va boshqa xuquqiy-me`yoriy xujjatlarda aks ettirilgan sharoitlarni kursatish mumkin[1].

Bundan tashqari respublikamizda mahalla faoliyatini yulga qo'yish uchun yagona mahalliy hududdan boshlab, mamlakat darajasida ularning faoliyatini boshqarib erishilgan ijobiy tajribalarni o'rganib, ommalashtirib, turli mamuriy-amaliy yordamlar ko'rsatib borish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan Respublika "Mahalla" hayriya jamg'armasi tashkil etish to'g'risida " 1992-yil 12-sentabrda va " Respublika xayriya jamg'armasiga mablag' ajratish to'g'risida " 1992-yil 8-oktyabrdagi farmonlari va shu masalalarda Vazirlar Mahkamasining maxsus qarorlari qabul qilindi.

Shuningdek, mahallalarning moddiy bazasini yanada kuchaytirish, mahallalardagi an'analarni rivojlantirib borish, mahallalarning hayotimizdagi mavqeyini yanada oshirish maqsadida 2003-yil –" Obod mahalla " yili deb ataldi bunday olib borilgan ishlar qadimdan; o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar va boshqa tub aholi hayotida muhim rol o'ynab kelgan ananaviy mahalla tizimini

rivojlantirishga qaratilgan xayrli ishlarni ko'rsatadi.

Maxalla – (arabcha «maxalla» - joy, urin, makon) – Uzbekistonning muayyan tarixiy sharoitlarida, asrlar davomida shakllanib, faoliyat kursatayotgan, axoli yashaydigan ma'muriy-xudadiy birlik, uyushma. Maxalla uzini-uzi boshkaruv tizimining muxim milliy ijtimoiy organi bulib, u Uzbekistondagi ijtimoiy xayot tarzining maxalliy kurinishdagi shakli xamdir.

Maxallalar 1917 yilgacha bulgan davrda juda keng ish olib borib, maxalliy axolini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkiliy tuzilma bulib kelgan. Maxalla uzbek xalkining kundalik ijtimoiy xayotini va turmushini tashkil kilishda izlab topgan va asrlar davomida takomillashtirib kelgan xayotiy amalidir. Ammo shunga karamasdan, shurolar davrida xukmron tuzum va mafkura maxallalarni rasman tan olmadi. Birok axolining chukur noroziligiga sabab bulmaslik uchun maxallalarni takiklab xam kuya olmadi, uni jamiyatni boshkarish tizimiga kiritmadi. Maxalla uz moxiyati, faoliyati mazmuni va shakllari bilan sharkona fikrlash, ish kurish tarzi kabi xalkimizning uziga xos fazialatlarini aks ettiradi. Maxallalar axolini axil-totuv yashashga, sidkidildan mexnat kilishga, kasb urganishga, shular orkali xayot kechirishni yengillashtirishga chakiradi.

Maxalla va maxalliy boshkaruv sosiologiyasida 2 ta muxim masalaga e'tibor bermok lozim. Bular:

1. Maxalliy xokimiyat organlari.
2. Fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari.

1. Maxalliy xokimiyat organlariga Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 9-104-moddalariga muvofik viloyatlar, tumanlar va shaxarlarda xamkorlik boshchilik kiladigan xalk deputatlari Kengashlari xokimiyatning vakillik organlaridir. Ular davlat va fukarolarning manfaatlarini kuzlab va vakolatlariga taallukli masalalarni xal etadilar. 1993 yil 2 sentyabrda «Maxalliy davlat xokimiyati tugrisida» konun kabul kilindi. Uzbekiston Respublikasining 100-moddasiga binoan maxalliy xokmiyat organlari ixtiyoriga

---

[1] Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Тошкент 2008 й.

kuyidagilar kiradi:

1) konunchilikni, xukuk-tartibotni va fukarolarning xavfsizligini ta'minlash.

2) Xududlarni iktisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish[1].

3) Maxalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, maxalliy soliklar, yigimlarni belgilash, byudjetdan tashkari jamgarmalarni xosil kilish.

4) Maxalliy kommunal xujalikka raxbarlik kilish.

5) Atrof-muxitni muxofaza kilish.

6) Fukarolik xolati aktlarini kayd etish.

7) Normativ xujjatlarni kabul kilish xamda Uzbekiston Respublikasi konunlariga zid kelmaydigan boshka vakolatlarni amalga oshirish.

2. Fukarolarning uzini-uzi (maxalliy) boshkarish organlari. Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 105-moddasiga binoan «Shaxarcha, kishlok va ovullarda, shuningdek, ular tarkibidagi maxallalarda xamda shaxarlardagi maxallalarda fukarolarning yiginlari uzini-uzi boshkarish organlari bulib, ular ikki yarim yil muddatga raisni (oksokolni) va uning maslaxatchilarini saylaydi»[2].

Maxalliy uzini-uzi boshkarish organlari tarkibini fukarolar yiginlari, xususan maxallalar tashkil etadi. Jamiyatda uzini-uzi boshkaruv tizimining muxim organi bulgan maxalla – bu xududiy, kasbiy, turli yoshga oid va boshka shu kabi turli xil ijtimoiy guruxlarning kizikishi va irodasini uzida mujassamlashtirib, ularni ijtimoiy xayotga joriy kiluvchi umumiy xamda aloxida xolatlarni namoyon kiladi.

Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov «Uzbekiston XXI asrga intilmokda» asarida ta'kidlanganidek, «Maxalliy xokimiyat organlari va fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari bajaradigan vazifalar doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir kismini boskichma-boskich

---

[1] Óçáåêèñòîí Ðåñïóáëèêàñè Êîíñòèòóöèÿñè. Ò.: «Ó çáåêèñòîí», 1999, 24-áåò.
[2] Ó çáåêèñòîí Ðåñïóáëèêàñè Êîíñòèòóöèÿñè. Ò.: «Ó çáåêèñòîí», 1999, 25-áåò.

topshirish lozim. Bunda eng muximi, axolining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada tularok ifodalash va ximoya kilishda nodavlat, jamoat tuzilmalarining xukuk va mavkeilarini oshirish darkor. «Kuchli davlatdan kuchli fukarolik jamiyati sari» degan siyosiy kurilish dasturining moxiyati ana shunda yakkol namoyon buladi. Aynan shunday yondoshuv fukarolarning uzlariga-uzlari xayoti va butun jamiyat xayotini boshkarishda va teng tashkil etishda keng ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi»[3].

Shu boisdan xam maxalla va maxalliy boshkaruv sosiologiyasi aynan ana shu fukarolarning uzini uzi maxalliy boshkarish organlari faoliyatini va uning ijtimoiy jixatini taxlil kiladi.

Tarixga nazar tashlasak, xalqimizning eng qadimgi ananalari, urf odatlari va insoniy fazilatlar avvalo mahallada shakllanadi. Mustaqillik tufayli mahallalarga xos urf-odatlar va ananalar qayta shakllanib, rivojlandi, ularning faoliyatiga e’tibor yanada oshmoqda.

Prezidentimiz I.A.Karimov “Turkiston“ gazetasi muxbirining bergan savollariga; “ Mahalla ta’bir joiz bo’lsa kishilik jamiyatida alohida tarbiyaviy ahamiyatga molik bo’lgan o’ziga xos maskandir. Bu noyob tajriba aholining mahalla bo’lib yashash tarzi jahonning boshqa mamlakatlarida kam uchraydi. Shuning uchun ham insonni jamiyat bilan birga yashashga o’rgatadigan shu ruhda tarbiyalaydigan birlamchi va beqiyos makon bu-mahalladir” deb javob qaytarishda mahallaning to’la qonli mohiyatini ochib bergan edi. Mahalla mahalliy boshqaruv hokimiyati tizimiga, ma’murchilik va el-yurt farofonligi tizimiga xizmat qiladigan huquqiy institutga aylandi.

Mahallaning bugungi kundagi eng muhim vazifalari-obodonlashtirish, tozalik, ijtimoiy himoya qilishda faol ishtirok etish, manaviyat va ijtimoiy huquqni shakllantirish siyosiy faollikni oshirish, hamjihatlik va totuvlikni taminlash, o’zaro yordam va hamkorlik etish va hakozalardan iborat.

Mahallaning manaviy holati to’g’risida fikr yuritishar ekan, albatta, uning

---

[3] Êàðèìîâ È.À. Áèç êåëàæàãèìèçíè уç куëèìèç áèëàí кóðàìèç. Ò.7. – Ò.: «Уçáåêèñòîí», 1999, 389-áåò.

boshqaruv ishida muhim ahamiyat kasb etgan subekt tushunchasiga e'tibor qaratishlik ilmiy mazmun kasb etadi. Mahalla subektining o'ziga xos xususiyatini undagi boshqaruv funksiyasi bajaradi. Chunki aynan shu funksiya orqali mahallaning samarali ish faoliyati namayon bo'ladi. Har bir mahalla o'ziga xos geografik joylashuvga o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lganligidan kelib chiqib, bu muhim makonda istiqomat qilayotgan aholining turli millatga yoki bir millatga mansubligiga asoslanib har bir mahallaning o'z ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish dasturini yaratishi maqsadga muofiqdir. Mahalla bugun fuqarolarning mustaqil faoliyatini ularni jamiyatning turli doiralardagi ijtimoiy munosabatlarni, davlat va jamiyat boshqaruv strukturasini tashkil etishdagi hamda ijtimoiy jamoalarning hayot faoliyatini taminlovchi va shu bilan birgalikda o'z a'zolarini ijtimoiy hayot oldiga quyilgan savollarga javob berishdagi ishtirokini belgilaydi. Kuzatishlar va olib borilgan tadqiqotlar asosida O'zbekiston hududida mahallalarni quydagi to'rtta asosiy qismga ajratish mumkin.

1. Shahardagi an'anaviy mahallalar
2. Shahardagi kvartal mahallalar.
3. Shaharchalardagi mahallalar
4. Qishloq mahallalari

   Mahallalarning bugungi kundagi ijtimoiy holatiga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, unda quyidagilarni kuzatish mumkin.

1.Oila muhofazasi
2. Obodonlashtirish, kukalamzorlashtirish va tozalik
3. Ijtimoiy himoyada faol ishtirok etish
4. Manaviyat, ijtimoiy huquqni shakllantirish
5. Siyosiy faollikni oshirish

Lekin biz o'ylaymizki hali zamon bu mo'ammolar va jarayonlar chuqur urganilmagan, ularga yetarlicha ahamiyat berilmagan. Holbuki, shunday ekan oldinda ushbu faoliyatlar bo'yicha qilinadigan amaliy ishlar ham bexisob va ular

o’z yechimini kutib yotibdi. Sorokin shunga o’xshash xolatlarni biologik ta’sirlanish jarayoni deb baholaydi. Uning fikricha “inson ijtimoiy organizm bo’lib, tabiatdagi barcha organizm singari yashash uchun muhim bo’lgan barcha sharoitlarga ehtiyoj sezadi “. Hukumat tomonidan mahallaga e’tibor kuchaytirilayotganligining asosiy sabablaridan biri ijtimoiy aloqadorlikni shakllantiruvchi ijtimoiy guruh sifatida bog’lovchi jarayonlarning mavjudligidir. Bu jarayonlar.

a. individlar
b. munosabatlar
c. tashabbuskorlik

bo’lib, ushbu holatlarning mavjudligi kishilarni bir-biri bilan o’zaro munosabatda va aloqa hamda jamoaviy birlikda bo’lishga imkoniyat yaratadi. Bir-birlari bilan o’zaro ijtimoiy munosabatlarga kirishish oqibatida mahallaning odamlar hayotiga yaqinligi aholi turmush-tarzi va kundalik hayoti bilan uyg’unlik ko’p jihatdan jamiyatga demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish imkoniyatini yanada tezlashtiradi. Odamlarning hatti-harakati vakillika nisbatan munosabati, eng avvalo yuksak ahloq-odob sharqona vazminlik, ota bobolarimizga xos mulohazamandlik, qiyin va murakkab vaziyatda shaxsiy manfatlardan umumdavlat va umumxalq manfatlarini ustin qo’yish, jamoa uchun yashash kabi insoniy fazilatlarga qaratilgan. Bu va shunga o’xshash milliy qadiriyatlar jamiyatdagi oqilona siyosat tufayli umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko’tarilmoqda. Fuqarolarni o’zini-o’zi boshqarish organlari faoliyatining asosiy prinsplari demokratizm, oshkoralik, ijtimoiy adolat, insonparvarlik mahalliy ahamiyatga molik masalalarni yechishda mustaqillik jamoatchilik asosida o’zaro yordam deb bilishgan. Aytish mumkunki O’zbekistonda amalga oshirilayotgan mahalla demokratiyasi uning xalq hayotiga yaqinligi, aholi turmush tarzi va kundalik hayot tarzimizda qaytadan qaror topayotgan boshqaruv tizimi sifatida o’z ifodasini topmoqda. Jamiyat taraqiyotidagi har qanday o’zgarishlar, yangiliklar ayniqsa insoniyat rivojiga katta turtki

beradigan jarayonlar kashfiyotlar o'z-o'zidan ruy bermaydi. Buning uchun avvalo asriy an'analar, tegishli shart-sharoit, tafakkur maktabi madaniy manaviy muhit mavjud bo'lmog'i kerak. Iqtisodiy taraqqiyot su'ratlari avj olgan sari odamlarning ma'rifatiga intilishi ham kuchayib borishi zarur. O'zbekiston Respublikasining asosiy kuch-qudrati manbai-bu xalqimizning umuminsoniy qadriyatlariga sodiq qolganligidir. O'zbekistondagi ana shunday umuminsoniy qadriyatlar sarchashmalaridan mahalla tizimi ekanligi to'g'risida yuqorida to'xtalib o'tgan edik. Uning nufuzini oshirish ijtimoiy, siyosiy, tarbiyaviy, ulkan ma'naviy masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Prezident I. Karimov "Turkiston" gazetasi muhbirining bergan savollariga "Mahalla tabir joiz bo'lsa, kishilik jamiyatida alohida tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lgan o'ziga xos maskandir, deyish mumkin. Bu noyob tajriba aholining mahalla bo'lib yashash tarzi jahonning boshqa mamlakatlarida kam uchraydi. Shuning uchun ham insonni jamiyat bilan birga yashashga o'rgatadigan, shu ruhda tarbiyalaydigan birlamchi va beqiyos nakon-bu mahalladir" deb javob qaytarishda, ushbu tizimning ommabop jarayonga aylantirish ayni muddao ekanligi to'g'risidagi g'oya deb ifodalasa bo'ladi. Yana shuni ham aytish kerak-ki, uzbek maxallalarida qadimdan mavjud qonunlar qamrab olmagan qoida va tartiblar ishlab chiqilgan va shakllangan. Ana shu qoidaga va tartiblarga shu mahallada yashovchi xar bir kishi, u kim bulishidan qat'iy nazar, amal qilishi zarur. Aks xolda, shu maxallani mensimagan bulib tuyuladi va mahalla jamoatchilik fikrida salbiy baho oladi.

Bu borada yurtboshimizning yana bir fikrlarini keltirish urinlidir: Mahallaning har qanday masalani yechishda qurbi yetadi. Nega deganda, eng adolatli muhit, eng adolatli ijtimoiy sharoit, vaziyat faqat mahallada bulishi mumkin. Hech bir davlat idorasi yoki jamoat tashkiloti bu borada mahalla bilan tenglasha olmaydi. U erda hayot tajribasi katta, zaminga yaqin, ko'pni kurgan, barcha ishni joy-joyiga quya oladigan fidoiy odamlar yashaydi va ishlaydi. eng zuravon, mana- man degan odam ham, mahalla axdi oldida yuvosh bulib qoladi. Nega deganda, hamma - u qanday odam bulmasin, qaysi lavozimda utirmasin,

mahalla ahliga buysunishga majbur.

Xozirgi paytda maxalla kumitalari, bozor iktisodi konunlari asosida, uz ishlarini tashkil kilishlari uchun barcha imkoniyatlar ochib berildi. Ular oldi-sotdi, iuy-maraka marosimlari utkazish, xasharlar uyushtirish, maxalladagi oilaviy nizolarni bartaraf etish, bemorlar xolidan xabar olish ishlari bilan shugullanadilar. Kupchilik maxallalarning uz masjidi bor, turli ma’rakalar uchun kerakli ashyolar (doshkozon, palos, idish-tovok, choynak-piyola, tobut va boshkalar) mavjud. Endilikda xar bir maxalla uz madaniy markazini kurib, shu yerda choyxona, nonvoyxona, sut-katik dukoni, turli uyinlar maskaniga ega bulmokda. Maxalla kumitasi - tashabbuskor jamiyat tashkilotidir. Maxallada xujalik va madaniy kurilish, uning xududini obodonlashtirish, uy-joylarni va xududdagi shaxar xujaligini saklash, ozodalikni ta’min etishda, omma kuch-gayratini bunyodkorlikka yunalitirishda muxim axamiyat kasb etmokda. Maxallalarning ish faoliyati xorijiy mamlakatlarning dikkat e’tiboriga tushmokda.[4]

Maxalla subyekti va uning kurinishlari. Maxalla boshkaruv tizimida muxim axamiyatga ega bulgan subyekt tushunchasiga e’tibor karatishlik ilmiy mazmun kasb etadi. Maxalla sub’ketinnig uziga xos xususiyatini undagi boshkaruv funksiyasi bajaradi. Chunki aynan shu funksiya orkali maxallaning samarali ish faoliyati namoyon buladi.

Uzbekiston xududida maxallalarning kuyidagi 4 ta asosiy kismiga ajratish mumkin:

1) Shaxarlardagi an’anaviy maxalallar
2) Shaxarlardagi kavrtal maxallalar.
3) Shaxarchalardagi maxallalar
4) kishlok maxalallari

Maxallalar ijtimoiy xayotida kuyidagi vazfalarni bajaradi:

1. Oila muxofazasi

---

[4] Àáäóëëàåâ Ì. âà áîø. Ìóñòàêèëëèëê. Èçîõëè èëìèé-îììàáîï ëóгàò. Òîøêåíò: «Øàðк», 1998, 113-114-áåòëàð.

2. Obodonlashtirish, kukalamzorlashtirish va tozalik

3. Ijtimoiy ximoyada faol ishtirok etish.

4. Ma’naviyat va ijtimoiy xukukni shakklantirish.

5. Siyosiy faollikni oshirish va xokazo.

Sosiolog P.A.Sorokin fikricha, «Inson ijtimoiy organizm bulib, tabiatdagi barcha tirik organizm singari yashash uchun muxim bulgan barcha sharoitlar extiyoj sezadi». Xukumatimiz tomonidan maxalla masalasiga extibor karatilayotganligining sabablaridan biri u ijtimoiy alokadorlikni shakllantiruvchi va kishilarni ijtimoiy gurux sifatida boglovchi jarayonlarning mavjudligidir. Bu jarayonlar:

a) ildizlar,

b) munosabatlar,

v) tashabbuskorlik. Bu xolatlar kishilarni yanada jipslashtiradi.

kadimgi yunonlar demokratiya terminini ishlab chikkanlarida tabiiy-ijtimoiy jarayonga e’tiborni karatgan edilar. Ya’ni kishilar uzlari yashayotgan joyga xos bulgan imkoniyatlarni yaratadilar. Demak, demokratiya - bu xalk xokimiyati yoki xalk boshkaruvchi sifatida ommani turli tabakalari ijtimoiy faolligini takozo etadi. Uz-uzidan ravshanki, xalk ishtirok etadigan va uz ijtimoiy moxiyatini mumikn kadar tula namoyon eta oladigan xalkchil tizim - bu uzini uzi boshkaruv tizimidir. Xalk boshkaruv tizimidafaol ishtirok etar ekan, u uzining ijtimoiy-siyosiy faoliyatini oshirib boradi, demak u jamiyatning ma’naviy va idtimoiy xayotiga kirib boradi. Xamda tobora uni jamiyat tarakkiyoti va ravnaki uylantirib kuyadi.

Shaxsning ijtimoiy munosabatlariga kirishishi yigilib kolgan muammolar xamda xar xil vokeliklar va tafsilotlar tugrisida xukm yuritish yoki xulosa chikarish imkoniyatini beradi. Bu xolat uz navbatida fukarolarning siyosiy faollik rolini ortib borishi uchun zamn xizmatini bajaradi. Kuzatishlar shuni kursatadiki, ya’ni maxalla munosabatlarida barcha katlamlardagikishilarning ishtirok etishi bir tekis xolitda kechadi. Bu esa jamiyatda urta katalm

munosabatlariga kirishish okibatida maxallaning odamlar xayotiga yakinligi, axoli turmush tarzi va kuundalik xayoti bilan uygunligi kup jixatdan jamiyatda demokratik jarayonlarni chukurlashtirish imkoniyatlarini yanada tezlashtradi.

Odimlarning xatti-xarakati, vokelikka va xar kanday yangilikka nisbatan munosabati, eng avvalo yuksakaxlok-odob, sharkona zaminlik, ota-bobolarimizga xos muloxazamandlik, kiyin va murakkab vaziyatlarda shaxsiy manfaatlardan umumdavlat va umumxalk manfaatlarini ustun kuyish, jamoa uchun yashash kabi insoniy fazilatlarga karatilgan. Bu va shunga uxshagan milily kadriyatlar darajasigakutarilmokda.

Uzbeksiton Respublikasi «Fukarolarning uzini uzi boshkarish organlari tugrisida»(1999) yangi taxrirdagi konunning 6-moddasida aytilgandek, «Fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari faoliyatining asosiy prinsiplari demokratizm, oshkoralik, ijtimoiy adolat, insonparvarlik, maxalliy axamiyatga molik masalalarni yechishda mustakillik, jamoatchilik asosida uzaro yordam»[1] deb belgilangan. Aytish mumiknki, Uzbekistonda amalga oshirilayotgan maxalla demokratiyasi, uning xalk xayotiga yakinligi, axoli turmush tarzi va kundalik xayoti bilan uygunligi sababli kundalik xayot tarzimizda kaytadan karor topayotgan boshkaruv tizimi sifatida uz ifodasini topmokda.

Jamiyat tarakkiyotidagi xar kanday uzgarishlar, yangliklar, ayniksa insoniyat rivojiga katt turtki beradigan jarayonlar, kashfiyotlar uzi-uzidan yuz bermaydi. Buning uchun avvalo asriy an’analar, tegishli shart-sharoitlar, tafakkur maktabi, madaniy-ma’naivy muxit mavjud bulmogi lozim. Iktisodiy tarakkiyot sur’atlari avj olgan sari odimlarning ma’rifatga intilishi xam kuchayib borishi zarur.

Uzbekiston Respublikasining asosiy kuch-kudratining manbai- bu xaklimizning umuminsoniy kadriyatlarrga sodik kolganligidir. Uzbekistondagi ana shunday umuminsoniy kadriyatlarga sarchashmalaridan biri maxalla tizim

---

[1] Ôóкàðîëàðíèíã уçèíè-уçè áîøкàðèø îðãàíëàðè òуrðèñèäà. Уçáåêèñòîí Ðåñïóáëèêàñè кîíóíè. «Ïîñòàä» ãàçåòàñè. 1999 éèë 22 ÿíâàð.

yukorida tuxtalib utgan edik. Uning nufuzini oshirish, ijtimoiy siyosiy Prezidentimiz I.Karimov «Turkiston» gazetasi muxbiri bergan savollariga – «Maxalla, ta’bir joiz bulsa, kishilik jamiyatida aloxida tarbiyaviy axamiyatga molik bulgan uziga xos maskandir deyish mumkin. Bu noyob tajriba axolining maxalla bulib yasha tarzi jaxoning boshka mamlakatlarida kam uchraydi. Shuning uchun xam insonni jamiyati bilan birga yashashga urgatadigan, shu ruxda tarbiyalaydigan birlamchi bekiyos makon – bu maxalladir», deb javob kaytarishi ushbu tizimning ommabop jarayonga aylantirish ayni muddao ekanligi tugrisidagi goya deb ifodalasa buladi.

1. Uzbekiston Respublikasining mustakillikka erishishi va demokratik xukukiy davlat barpo etish jarayonidagi eng muxim vazifalardan biri davlat xokimiyatining vakillik va fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlarini yangi sharoitlarga mos keladigan tizimini yaratish edi.

Uzbekiston respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning "Yangi uyni kurmay turib, eskisini buzmang" degan kursatmalarga amal kilib, vakillik organlarining viloyat, tuman va shaxar buginlari saklanib kolindi.

Xozirgi davrda joylarda maxalliy davlat xokimiyatining ikki organi tashkidl etiladi: vakillik organi va ijroiya organi, ya’ni joylarda uz faoliyatini yakkaboshlik asosida olib boruvchi xokimlik institutlari.

Konstitusiyaga muvofik viloyatlarda, tumanlarda, shaxarlarda maxalliy davlat xokimiyati vakillik organlari tashkil kilinadi.tumanlarga buysunadigan shaxarlarda va shaxar tarkibiga kiruvchi tumanlarda davlat xokimiyati vakillik organlari tashkil kilinmaydi.

Respublikamizda bozor munosabatlari chukurlashib, xukukiy demokratik institutlari rivojlangan sari, maxalliy ijro xokimiyati organlari faoliyati xam takomillashib bormokda. Maxalliy davlat xokimiyati organlari faoliyatini tashkil etishda xokimiyatining taksimlanish prinsipi asos kilib olganligi maxalliy ijro va vakilliy organlari urtasidagi xukukiy munosabatlarning Konstitusiyaviy xolati aniklanadi. Xokimiyatning vakillik va ijroiya organlari joylarda ularga berilgan

vakolat doirasida mustakil faoliyat yuritadi. Ular uzaro munosabatlarda xamkorlik asosida uz faoliyatlarini tashkil etadilar. Maxalliy xalk deputatlari Kengashlariga xokimlarning raxbarligi uning Kengash oldidagi ma’suliyatini oshiradi.

Xokimlar xalk deputatlari Kengashlari sessiyasiga tayyorgarlik ishlariga raxbarlik kiladi, sessiyani chakiradi, sessiya xakida deputatlarini va axolini xabardor kiladi, sessiya ishiga raxbarlik kiladi, xamda sessiyada kabul kilingan karorlarni imzolaydi. xokimlik lavozimi 1992 yil kabul kilingan "Maxalliy xokimiyat idoralarini kayta tashkil etish tugrisida"gi konun asosida tasis etildi.

Xokimlar Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi tomonidan belgilangan mikdorda birinchi urinbosar va urinbosarlarga ega buladi. Shuningdek, xokim apparati kotibiyatdan, boshkarmalar, bulimlar va boshka bulinmalaradan iborat bulib, ularning tashkil etilish tartibi va faoliyat yuritishi Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi tomonidan tasdiklanadigan tegishli Nizomlar asosida belgilanadi.

Xalk deputalari kengashlari va xokimlarning vakolat muddati, Asosiy Konunimizning 101-moddasiga asosan besh yil xisoblanadi. Xokimlarning uzlarining amaliy faoliyatlarida Uzbekiston Respublikasi konunlari, Uzbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, yukori turuvchi idoralarning karorlari va farmoishlari, tegishli xalk deputatlari kengashlari karorlarini amalga oshirish ishini ta’minlaydilar.

Xududni ijtimoiy-iktisodiy rivojlantirishning eng muxim muammolarini muxokama kilish uchun xokim xuzurida Maslaxat Kengashi tuziladi, uning tarkibiga Xokimning birinchi urinbosari va urinbosarlari, kotibiyat boshligi kiradi.

Xokimning karoriga muvofik Maslaxat Kengashi tarkibiga xalk deputatlari va boshka tashkilotlardan bulgan vakillar xam kirishi mumkin. Maslaxat Kengashi majlislari zarurat bulib kolganda xokim tomonidan chakirtiriladi va uning raxbarligida utkaziladi. Majlis kun tartibini xokim tasdiklaydi, Kengash

majlislarida muxokama kilinadigan masalalarni kurib chikish uchun tuman va shaxar xokimlari, xalk deputatlari Kengashining doimiy komissiyalarining raislari, bulimlar, bosh boshkarmalar raxbarlari, jamoatchilik va xujalik tashkilotlarining, ommaviy axborot vositalarining vakillari katnashadi. Majlislarni tayyorlash va utkazish xokim tomonidan uning vakolatini xamma muddatiga tasdiklanadigan reglamentga muvofik amalga oshiriladi. Majlisning borishi xakida bayonnoma yozib boriladi.

Muxokama kilingan masalar buyicha xokim tomonidan karor yoki farmoyishlar kabul kilinadi va imzolanadi. Uzbekiston Respublikasi maxalliy davlat xokimiyati organlari tizimi 1996 yil 30 avgustdagi "Uzbekiston Respublikasida ma’muriy-xududiy monopolik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini uzgartirish masalalarini xal etish tartibi tugrisida"gi konunda Uzbekiston Respublikasining ma’muriy-xududiy bulaklari Korakalpogiston Respublikasi viloyat, tuman, shaxar, shaxardagi tuman, kishlok, ovul va shaxar kurgonidan iboratdir,-deyilgan.

Uzbekiston Respublikasining xalk deputatlari viloyat, tuman, shaxar Kengashlari faoliyatining tashkil etilishi Uzbekiston fukarolari tomonidan umumiy, teng, tugridan-tugri saylov xukuki asosida yashirin ovoz berish orkali oshkoralik yuli bilan amalga oshiriladi.

Xalk deputatlari Kengashlariga deputatlar saylovi, 1994 yil 5 mayda kabul kilingan "Xalk deputatlari viloyat, tuman (shaxar) deputatlari saylovi tugrisida"gi konun bilan amlaga oshiriladi, xalk deputatlari Kengashlariga deputatlarni saylash xukuki 18 yosh, saylanish xukuki esa 21 yoshdan deb belgilangan. Saylovlar Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan ularning vakolat muddatidan ularning vakolat muddatining tugashiga kamida 3 oy kolganida tayinlanadi.

Xalk deputatlari viloyat va Toshkent shaxar Kengashlariga deputatlar saylashda 60tadan kup bulmagan, xalk deputatlari tuman va shaxar Kengashlariga deputatlar saylashda 30 tadan kup bulmagan xududiy saylov

okruglari tuziladi. Saylov komissiyalari tuziladi, saylov kunidan 3 oy oldin deputatlikka nomzod kursatish boshlanadi. Viloyat va Toshkent shaxar Kengashlari deputatligiga nomzodlarni siyosiy partiyalar xalk deputatlari tuman va shaxar Kengashlari xamda fukarolarning tashabbuskor guruxlari kursatadi.

Xalk deputatlari tuman va shaxar Kengashlari deputatligiga nomzodlar kursatish xukukiga siyosiy partiyalar, fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari va fukarolarning tashabbuskori guruxlariegadirlar. Siyosiy partiyalar Uzbekiston Respublikasi Adliya vazirligidan konunda belgilangantartibda saylov kunidan kamida 6 oy oldin ruyxatdan utkazgan bulishi lozim. Saylov utgandan sung saylangan xalk deputatlari Kengashlarining birinchi sessiyasi kechi bilan uch xaftalik muddat ichida chikartiriladi va u eng keksa deputatlardan biri tomonidan ochiladi, rais saylangunchasessiyani olib boradi. Sessiyada Mondat komissiyasi tuziladi, sung doimiy komissiya a’zolari belgilab olinadi. Doimiy komissiya uz faoliyatini "Uzbekiston Respublikasining Maxalliy davlat xokimiyati tugrisida"gi konun va komissiya faoliyati xakida nizom asosida yuritadi. Bundan tashkari xokimliklar xuzurida xududning ijtimoiy-iktisodiy rivojlanishiga karab komissiyalar tizimi turli xil bulishi mumkin.

2. Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyaning 100-moddasida: maxalliy xokimiyat organlari konstitusiyaviy vazifalari belgilangan. Ular kuyidagilar:

- konuniylikni, xukukiy-tartibotni va fukarolarning xavfsizligini ta’minlash;
- xududlarni iktisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish;
- maxalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, maxalliy soliklar, yigimlarni belgilash, byudjetdan tashkari jamgarmalarni xosil kilish;
- maxalliy kommunal xujalikka raxbarlik kilish;
- atrof-muxitni muxofaza kilish;
- fukarolar xolati aktlarini kayd etishni ta’minlash;

- normativ xujjatlarni kabul kilish xamda Uzbekiston Respublikasi konunlariga zidkelmaydigan boshka vakolatlarni amalga oshirish;

Maxalliy xokimiyat organlari uz xududida fukarolik xolati aktlarini kayd etishni ta'minlaydi, fukarolik xolati aktlarini kayd kiluvchi organlarning faoliyatiga raxbarlik kiladi. Agar tuman va kichik shaxarlarda bu ishlarni bevosita maxalliy xokimiyat organlari amalga oshirsalar, viloyatlarda va Toshkent shaxarlarida bu vazifa shu joyda adliya organlari orkali yulga kuyiladi.

Maxalliy davlat xokimiyati uz vakolatlariga taalukli turli masalalarni tegishli xududda ijro kilinishi majburiy bulgan xujjatlar kabul kilish bilan xal kilar kabul kilish bilan xal kiladilar. Ularning kabul kilayotgan karorlarining samaradorligi ularning sinchikovlik bilan tayyorlashga va konunchilikda kursatilgan ma'lum talablarning bajarilishiga kup jixatdan boglik.

Birinchidan, xalk deputatlari Kengashi va xokimining xar bir karori anik ma'lumotlarga asoslanganbulishi lozim.

Ikkinchidan: Kengash yoki xokim kabul kiladigan xar bir karor keng ma'noda tejamkor bulishi shart.

Uchinchidan, karor konuniy bulishi kerak ya'ni u tegishli organ tomonidan vakolati doirasida kabul kilinganligini bildiradi va u yoki bu masalani konun yul kuygan vositalar bilan xal kilinishi kuzda tutadi.

Karor va boshka xujjatlar ishlab chikilishi va tayyorlanishida anik maksadning ifodalanishini ta'minlab beradi.

3. Xokimlarning ijro va vakillik organlari tizimiga boshchilik kilish joylarda davlat xokimiyatining amalga oshirilishida ma'sul shaxsni belgilaydi.

Konstitusiyaning 102-moddasiga kura: viloyat xokimlari va Toshkent shaxar xokimi Uzbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanadi va vazifasidan ozod etiladi, tegishli viloyat va Toshkent shaxar xalk deputatlari sessiyasida tasdiklanadi. Bk xolat viloyat xokimlari va Toshkent shaxar xokimi Uzbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli xududidagi vakili ekanligini bildiradi. Xokimlarning bu tartibda shakllanishi markaziy va maxlliy xokimiyat

urtasida ichki bir boglanishni yuzaga keltiradi va ularning mustaxkamligini ta’minlaydi.

Viloyat tarkibidagi tuman va viloyatga buysunuvchi shaxarlar xokimlari viloyat xokimi tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod kilinadi, tegishli xudud xalk deputatlari Kengashi sessiyasi tomonidan tasdiklanadilar

Shaxar tarkibiga kiruvchi tumanlar va tumanga buysunuvchi shaxarlar xokimlari shaxar xokimi tomonidan lavozimga tayinlanadi va lavozimdan ozod kilinadi xamda xalk deputatlari shaxar kengashi tomonidan tasdiklanadi.

Uzbekiston Respublikasining «Maxalliy davlat xokimiyati tugrisida»gi konunda xalk deputatlari Kengashi va xokimning faoliyatida konuniylikning kafolatlari belgilangan. Ushbu konunning 26-moddasiga muvofik xalk deputatlari viloyat, tuman, shaxar Kengashining karorlari Konstitusiya va konunlarga, Respublika Prezidentining farmonlari karorlari va farmoyishlariga zid bulmasligi kerak. Aks xolda ular Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan bekor kilinadi.

Konunchilikda davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan fukarolarning ariza va xatlarning kurib chikishning ma’lum tartibi belgilangan. Uzbekiston Respublikasida «Fukarolarning murojaatlari tugrisida»gi konunga binoan, xokimlar ariza va xatlar buyicha kilingan ishlarining xisobini olib boradi va xokimlarning zimmasiga ularni tugri va uz vaktida kurib chikilishini nazorat kilish yuklatilgan.

Xokimlarning vakolat doirasiga kuyidagilar kiradi:

*mamlakatimizda va xorijiy mamlakatlarda viloyat, tuman va shaxarning rasmiy vakili sifatida ishlarni amalga oshirish;

*boshka xududlar bilan shartnoma va bitimlar tuzish;

*Uzbekiston Respublikasi Oliy Majlisining konun va boshka xukukiy xujjatlarini, Vazirlar Maxkamasi va uz xududidagi xalk deputatlari Kengashi karorlarining bajarilishi ta’minlash;

*investisiya, iktisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturlarini, valyuta jamgarmasi loyixalarining bajarilishini, madaniy-tarixiy yodgorliklarni asrashni, tabiiy va komunal xujaligi resurslaridan kengrok foydalanishi, atrof-muxit ximoyasini, inson xukuklari va shaxs erkinligini, fukarolar sogligini ximoyalashni va uz xududidagi boshka vazifalarni xal kilishni ta’minlash;

*tegishli xududda amaldagi konun va karorlarga zid bulgan barcha xarakatlar korxona, tashkilot va jamiyatlar, birlashma, assosiasiya, shuningdek, kuyi organlar tomonidan kabul kilingan xujjatlarni bekor kilish;

*tegishli xududda uz vakolati doirasidan kelib chikib, barcha yuridik va jismoniy shaxslar bajarishi shart bulgan karorlar kabul kilish;

*ma’muriy xududni ijtimoiy - iktisodiy rivojlantirishning asosiy yunalishlarini ishlab chikish, ularni tegishli xalk deputatlari Kengashi tasdigiga takdim etish;

*maxalliy byudjet kirim va chikimlari kursatkichlariga aniklik kiritish, shuningdek byudjetning bajarilishi xakida xisobot tayyorlab Kengash sessiyasi tasdigiga takdim etish;

*uz muovinlarini, tizim bulimlari raxbarlarini tayinlash va lavozimidan ozod kilish, uz devoni tizimini tuzib, ularga raxbarlar tayinlash.

4. Prezident I.A.Karimov Uzbekiston Respublikasi Konstitusiyasining bir yilligidagi yigilishda «posyolka va ovullar, maxallalar uzini-uzi boshkarish asosida ish yuritadi»,- deb ta’kidlagan edi.

«Fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari tugrisida»gi konun yangi taxrirda 1999 yil 14 aprelda kabul kilindi. Ushbu konunga kura uzini-uzi boshkarish organlarini ikki boskichda: oldin yangi kishlok, shaxar va ovullar tuzib, undan keyin shaxardagi maxallalarda oldingi maxalla kumitalari urnida tuzilishi belgilandi.

Uzini-uzi boshkarish organlarining saylash tartibi, faoliyatini tashkil etish xamda vakolat doirasi konun va uzini-uzi boshkarish organlari saylov tugrisidagi Oliy Majlis karori bilan belgilanadi.

Uzini-uzi boshkarish xar kanday demokratik tuzumning asosini tashkil etadi. Uzini-uzi boshkarish organlari amaliy ish olib borishi uchun yigin raisi (oksokol)ni va uning maslaxatchilarni saylaydi. Bu saylov xar 2,5 yilda buladi.

Fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari fukarolarga jamoat va davlat boshkaruv ishlarida katnashish xukukini yulga kuyishda yordam beradi, uz xududida ijtimoiy va xujalik masalalarni yechadi, ommaviy va madaniy tadbirlar uyushtiradi, davlat xokimiyat organlari ishlarida va Uzbekiston Respublikasi karorlariga amal kilishda, Prezident Farmonlari Respublika xukumati, xalk deputatlari Kengashi va xokimiyatlar karorlarini bajarishda fukarolarni birlashtiradi.

Xozirgi kunda axoliga maxalla orkali ijtimoiy yordam kursatish mexanizmi muvoffakiyatli ishlab turibdi. Bu xolat axolining maxallaga bulgan e’tiborini yanada oshirdi. Fukarolarning uzini-uzi boshkariщ organlari faoliyatiga yakindan kumaklashuvchi «Maxalla» xayriya jamgarmasi faoliyat kursatmokda. Uzbekiston Respublikasi viloyatlar shaxar, tumanlar mikyosida tashkil etiladigan fukarolarning uzini-uzi boshkarish ishlari buyicha oksokollar Kengashi muvofiklashtirish vazifasini bajaradi.

1999 yil noyabr oyida Respublika Oksokollar Kengashi tuzildi va tarkibi belgilandi. Uzbekiston «oksokollar Kengashi» va Respublika «Maxalla» jamgarmasi fukarolarning uzini-uzi boshkarish organlari faoliyatini yanada tugri yulga kuyishda moddiy va ma’rifiy jixatdan kumaklashmokda.

Uzini uzi boshkarish organlari moliyaviy resurslari xalk deputatlari tuman va shaxar Kengashlari tomonidan ajratiladigan byudjet mablaglaridan, fukarolar va mexnat jamoalarining ixtiyoriy xayr-exsonlaridan, xayriya jamgarmalari va maxalliy xokimiyat tomonidan ajratib beriladigan mablaglardan tashkil topadi.

Uzini-uzi boshkarish organlarining moliyaviy mablaglari bankdagi mustakil xisob rakamlarida saklanadi, ular tomonidan mustakil tasarruf etiladi va olib kuyilishi mumkin emas.

4. Ijtimoiy instutlarni jamiyat boshqaruvini takomillashtirishdagi roli

XX asrning oxirgi o'n yilligi insoniyat tarixiga buyuk o'zgarishlar davri bo'lib kirdi. Mustaqillikdan so'ng mamlakatimiz hayotida ham salmoqli ijobiy o'zgarishlar amalga oshirildi.

Birinchidan -bu jamiyat barcha sohalari erkinlashtirish jarayonlarining tobora chuqurlashuviga imkon yaratdi.

Ikkinchidan barqaror iqtisodiy rivojlanish yo’liga chiqib olindi.

Uchinchidan mamlakatda yangi ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning normal rivojlanishi va faoliyat kursatishini boshqarib turadigan huquqiy asos shakllandi.

Jamiyatdagi ijtimoiy siyosiy iqtisodiy , madaniy-manaviy munosabatlarini boshqarib turuvchi demokiratik institutlar ijtimoiy barqarorlikni taminlovchi mexanizmlar hisoblanadi. Jamiyatning ijtimoiy siyosiy sohilida demokratik instutlarni shakllantirish jamiyat hayotini erkinlashtirish jarayonlarini tezlashtirish va siyosiy tizimni yanada isloh qilishga qaratilgan.

Siyosiy sohani erkinlashtirishni, demokiratiyaning eng muhim tamoyili bo'lgan saylov huquqini fuqarolarning o'z manfatlarini ro'yobga chiqarish va himoya qilish huquqini qonuniy -huquqiy zamin yaratib berish orqali amalga oshirish mumkunligini davlat rahbari e’tirof etdi. To'g'ri tashkil qilingan demokratik saylovlar natijasida fuqaro va jamiyat manfaatlariga mos davlat organlari vujudga keladi. Saylovlar davlat hokimiyati organlari ustidan nazorat o'rnatuvchi ijtimoiy institutlar hamdir.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi qabul qilinishi bilan respublika saylov tizimining huquqiy asosini yaratish va mustahkamlash boshlandi , saylovlar konstitutsiyaviy instut maqomiga ega bo'ldi.

Saylovlar natijasida jamiyat azolarining hohish irodasi, kayfiyati olib

borilayotgan siyosatga munosabati aniqlanadi, fikrlar xilma - xilligi namayon bo'ladi.

Demokratik institutlar hisoblangan siyosiy partiyalar, harakatlar nodavlat tuzilmalari, jamoat tashkilotlar faoliyati haqida ilgari surilgan ilmiy -tahlil fikrlar aniqrog'i kuchli jamiyat qurish bosh konsepsiyasining asosini belgilab bergan g'oyalar alohida o'rin egallagan.

Ma’lumki turli jamiyat avvallambor islohatlarga qanoat bo'lgulik kuchli jamoatchilik tashkilotlari, partiyalar va harakatlarning faoligini taqazo etadi. Negaki bugun qaror topayotgan demokratik mezonlar nuqtai nazariga kura ularga eng katta va masuliyatli vazifalar yuklangan. Shuni nazarda tutgan prezident I.A.Karimov jamiyatni demokratlashtirish jarayoni siyosiy instutlar-partiyalar, nodavlat va jamoat tashkilotlarini mustahkamlashga va rivojlantirilishi bilan bevosita bog'liqligini alohida ta’kidlab, ularning hayotida tub burilish yasashga qaratilgan bir qancha muhim vazifalarni qo'ydi.

Birinchidan,nodavlat va jamoat tashkilotlari faqat hayriya va muruvvat muassasalariga aylanib qolmasligi kerak.

Ikkinchidan jamoat tashkilotlarining bosh vazifasi-demokratik, qadriyatlarni, kishilarning qonuniy haq-huquqlarini va erkinliklarini himoya qilishdan iborat bo'lishi lozim.

Uchinchidan nodavlat va jamoat tashkilotlari jamiyat azolarining manfatlari muhofazasini ta’minlash va himoya qilishga xizmat qilmog'i kerak.

To'rtinchidan bu kabi tashkilotlar siyosiy ijtimoiy sohada davlat tuzilmalariga muqobil kuch sifatida adolat tarozisini hayotda hukmron qilishga hissa qo'shishlari lozim.

Mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari ijtimoiy boshqaruv instituti sifatida jamiyat boshqaruvida o'z o'rniga ega. Ularning bajaradigan vazifalari doirasini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich topshirish lozim.Bunda eng muhim, aholining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada to'laroq ifodali

va himoya qilishda nodavlat jamoat tuzilmalarining huquq va mavqeylarini oshirish darkor. Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari degan siyosiy qurilish dasturining mohiyati ana shunda yaqqol namoyon bo'ladi.

Jamiyat boshqaruvida partiyalarning ham ahamiyati kattadir.

Siyosiy partiyalar mamlakatimiz hayotida o'zining munosib o'rniga ega bo'lishi ularning avvalo, o'z siyosiy maqomini aniq tasavvur etishi jamiyat hayotida tutgan o'rni, maqsad va vazifalariga mos amaliy faoliyat ko'rsatilayotganligi bilan belgilanadi.

Siyosiy partiyalar demokratik jamiyat qurishning muhim hususiyati sifatida uning faoliyatini takomillshtirmasdan kuzlangan demokratik maqsadlarga, ma’rifiy-demokratik maqsadlarga erishish qiyin.

Muhim ijtimoiy institut- bu-ommaviy axborot vositalari bo'lib ayni shu ommaviy axborot vositalari har bir kishi o'z fikirini ifoda eta olishga imkon beradigan erkin minbar bo'lishi kerak. Ommaviy axborot vositalari jamiyatimizning demokratik qadriyatlarini va tushunchalarini himoya qilishi, odamlarning siyosiy huquqiy va iqtisodiy ongini shakllantirish bo'yicha faol ish olib borishi lozim. Shu jihatlari bilan ham u demokratik jamiyatlarda turtinchi hokimiyat maqomiga ega.

Ijtimoiy jamiyatda ijtimoiy birliklarning o’zaro osoyishtaligi, stabilligi, ijtimoiy jamiyat mustahkamligi va uning aloqalarini, munosabatlarini savod va bilimi darajasini, madaniyatini xalq maorifi-taraqqiyotini siyosiy boshqaruv sistemasini muvofiqlashtirib turadigan vositalarni ijtimoiy, ya’ni ijtimoiy institutlar deyiladi. Bular ham tashqi, ham ichki tuzilish strukturasi vazifasi, mohiyati bilan bir-biridan ajralib turadi va o’z harakterlari bilan farq qiladi. Tashqi tuzilishi nuqtai nazaridan ijtimoiy institutlar ma’lum yo’nalishda moddiy ta’minlangan, aniq, konkret ijtimoiy funksiyalar bajaradigan insonlar – shaxslar mohiyatiga muvofiqlashgan muassasalar qiyofasini eslatish jarayonidir. Yoki aniq, konkret vaziyatda ma’lum shaxslar-ijtimoiy gruppalar sistematik-uzluksiz faoliyat ko’rsatadigan standartlashgan obyektni eslatadi va ma’lum mazmunni

kashf etadi. Masalan, yustisiya (bu ijtimoiy institut bo’lib) tashqi ko’rinishda shaxs mohiyatiga muvofiqlashgan qonunchilikni amalga oshiradigan moddiy vosita yoki muassasa hisoblanadi. Mazmuni jihatidan ichki tuzilishi esa ma’lum standartlashgan huquqiy bilimga ega bo’lgan, huquqiy qonunchilikka muvofiqlashgan va shu sohada ijtimoiy funksiyalarni bajaradiga shaxslar uyushmasidir.

Bu sohada ma’lum standartlar sifatida ijtimoiy rolni bajaradigan, yustisiya harakteriga muvofiqlashgan shaxslar sistemasidir (sudya, prokuror, advokat va b.).

Ijtimoiy institutlar (undan tashqari) ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy munosbatlarni jamiyatda ma’lum sistemaga asoslangan standartlashgan xarakterli xususiyatlarni o’zida ifodalagan, aniq (konkret) vazifalarni jamiyatda bajaradigan ijtimoiy uyushma yoki jamoa, muassasa kabi ijtimoiy birlikdir.

Ijtimoiy institutlar o’z ijtimoiy faoliyatlarini amalga oshirish jarayonida o’z standartiga kiradigan shaxslar faoliyatini doimo rag’batlantirib, boshqarib, mazmun berib, uyushtirib, takomillashtirib turuvchi ma’naviy vositadir. Shuning uchun ham bir ijtimoiy institutlar faoliyatining maqsadlari, konkret funksiyalari maqsadga erishish yo’llari imkoniyatlari, ijtimoiy norma, pozisiyalari va rollari, ularga qarshi harakatlar, zarba beradigan kuch va quvvatlari vositalari mavjudligi bilan harakterlanadi.

Mustaqillik yillarida ijtimoiy institutlarning yangi turi, u ham bo’lsa, o’z-o’zini boshqarish jamoa va jamoatchilik institutlari paydo bo’lib, ularni nodavlat tashkiliy muassasalar sifatida jamiyatda eng muhim muammo, masalalarni hal etadi.

Ijtimoiy institutlarning eng muhimi jamiyatda, u ham bo’lsa siyosiy hokimiyatni ta’minlaydigan siyosiy institutlar va ularga muvofiqlashgan iqtisodiy institutlar bo’lib, bu institutlar jamiyatda ishlab chiqarish va taqsimot jarayonini va maishiy xizmat va siyosiy boshqaruv sohasini tashkil etadi.

Toshkent Davlat Milliy Universiteti sosiologlari «Umumiy sosiologiya» qo'llanmasida ijtimoiy institutlarning qo'yidagi amal qilish doirasi va vazifalarini va ijtimoiy institutlarining ko'rinishlarini ko'rsatib beradi.

1. Relyasion institutlar. Bu institutlar jins va yoshdan tortib to mashg'ulot turi va qobiliyati mezonlariga asosan jamiyatning tarkibini (rolga oid) aniqlab boradi;

2. Regulyativ (idora etish) ijtimoiy institutlar. Bu institutlar shaxsiy maqsadlarning jamiyatda amal qilib turgan normalariga daxlsiz holda amalga oshish chegaralarini va undan chiqib ketgandan keyin qo'llaniladigan sanksiyalarini (ijtimoiy nazoratning hamma mexanizmlari) belgilab beradi;

3. Integrativ (uyg'unlashtiruvchi) ijtimoiy institutlar. Bu institutlar bir butun tuzumga jamiyat manfaatlarini qondirishga mas'ul bo'lgan ijtimoiy rollarni ifodalaydi.

4. An'anaviy ijtimoiy institutlar. Bu ijtimoiy institutlar odat, marosimlar va qarindosh-urug'chilik tomonidan qat'iy belgilangan normalar bilan bog'liqdir.

5. Madaniy ijtimoiy institut. Din, san'at, adabiyot bilan bog'liq sohalardir.

Shu bilan birga o'quv qo'llanma mualliflari sosiologiyada institusional sosiologiyada ijtimoiy institutlarning bajaradigan vazifalarini qo'yidagicha ko'rsatib beradi.

a) jamiyat a'zolarini takror ishlab chiqarish va qaytadan tiklash (bunda oila ko'zda tutilgan bo'lsa kerak – A.Sh.);

b) ijtimoiyizasiya (individga ijtimoiy ahamiyatli bo'lgan qadriyat va normalarni yetkazishning turli xil shakllari, bu albatta ma'naviy merosni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin – A.Sh.);

v) ishlab chiqarish va taqsimot (bu iqtisodiy jarayonni ko'zda tutgan – A.Sh.);

g) tartibga rioya qilish va axloqni saqlab turish. («Umumiy sosiologiya», Toshkent 1999 yil, 75-bet) kabi sohalarni ko'rsatib bergn. Albatta bu ko'rsatishlar bir tomonlama ahamiyatga egadir.

Ijtimoiy institutlarning eng muhimi, bu jamiyatda oila bo'lib, uning faoliyati asosan ota-onalar o'rtasida, ota-onalar farzandlar o'rtasidagi munosabatlar va tarbiya (metodlar) uslublari muammolari bo'lib, ularning natijasi jamiyat uchun qimmatli bo'lib, ijtimoiy jamiyatning huquqiy norma va qadriyatlarini, axloq-ma'naviyatini aniqlab beradi.

Ulardan tashqari ijtimoiy institutlar ichida jamiyatda ijtimoiy funksiyalar bajaradigan ijtimoiy-madaniy institutlar bo'lib, ularga xalq maorifi, Oliy ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniy-tarbiyaviy muasasalar, fan-texnika, diniy muassasalar va boshqa sistemalar kiradi.

Ijtimoiy institutlar ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqada bo'lib, ijtimoiy jamiyatni vujudga keltiradi va rivojlantiradi. Bu munosabatlar normal holatda yuz bersa, jamiyat rivojlanishi ham normal holatda taraqqiy etadi yoki bu normal holatda bo'lmay, buzilsa aksincha inqilobiy ijtimoiy vaziyat yuz beradi.

Ijtimoiy institutlarning jamiyatdagi ijtimoiy muhitdagi o'zaro aloqalari eng muhim funksiyani – konkret ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishdir.

Jamiyatda bu jarayon, ya'ni konkret ijtimoiy ehtiyojlar doimo, nafaqat personlashgan shaxsning hatto yoki ijtimoiy gruppada, qatlamlar, sinflar o'rtasida ham o'zgarib turadi. Bu jamiyatga ham ta'sir etib turadi. Ijtimoiy institutlarda ikki holat muhim rol o'ynaydi.

1. Disfunksiya
2. Depersonasiya

Ulardan a) ijtimoiy institutlarning jamiyat manfaatlariga muvofiqlashmagan faoliyatlari jamiyatda disfunksiya holatini vujudga keltiradi va u sohani disfunksiya deyiladi.

(Disfunksiya – faoliyatsizlanish degan ma'noni beradi, bu jamiyat uchun zararli sohadir).

Bu holat jamiyatda ham tashqi, ham ichki (tashkiliy) holatda mazmunda yuz berish mumkin.

I. Ijtimoiy institutlarning disfunksiya jarayonining tashqi holatda yuz berishi, bu ko'pincha kadrlar orqali, moddiy vositalar va:

1) tashkiliy tartibsizlik;
2) ishqollik – kelishmovchilik; janjallik – niqof;
3) nizolik va ixtiloflik kabi uchta holatda yuz beradi. Bu esa jamiyatni tashqaridan buzilishiga olib keladi. (Shu sababli jonkuyar kadrlar, kuchli intizom, stabil moddiy holat kerak).

II. Ichki holatda- mazmunli holat ijtimoiy holatlarning disfunksiyalashuvining yuz berishi eng xavfli va muhim bo'lib, u maqsadsiz faoliyatlarning (hozirgidek go'yo hyech maqsad yo'q), noaniq funksiyalar-vazifalar, ijtimoiy qiyofasining, obru-e'tiborining jamiyat a'zolari oldida tushib ketishidir.

Ijtimoiy institutlar faoliyatining noaniqligi ijtimoiy ehtiyojlar harakterini yo'qotadi, hizmat faoliyati ahamiyati yo'qoladi, faqat simvolik, namoyishkorona xizmat holati figuraga o'xshab muallak bo'lib qoladi.

Disfunksiyalashishning bu ijtimoiy institutlarda depersonizasiyalashuvi oqibatida ham yuz beradi. (Shaxslashtirish jarayonining buzilishidir). Bu degan so'z butun ijtimoiy institutlarning butun ijtimoiy funksiyalarining (rahbarlik asosan yuqoridan qo'yigacha) bajarilishini shaxs sifatiga qaramasdan, ularning jamiyatga sodiqligini hisobga olmasdan kim to'g'ri kelsa qabul qilish va ularga ijtimoiy institutlar-jamiyat taqdirini mas'uliyatsiz shaxslarga topshirib qo'yish oqibatida yuz beradi va jamiyatni to'liq inqirozga olib keladi, hamma joyda poraxo'rlik, ifloslik, olib sotarlik, o'g'rilik, yashirin mafiya yuz beradi, jinoyatchilik-korrupsiya kuchayadi. Oqibatda ijtimoiy institutlar faoliyat ko'rsatishdan to'xtaydi. (Oila bo'lsa tugaydi). Bu holatning belgilari tezda sezila boradi, dastlab jinoyatchilar boshqaruv apparatlaridan joy olib boradi va bu prosess tezlashadi, ana shu vaqtda oldini olish mumkin. Bu holatlar oldi

olinmasa, ijtimoiy institutlarda shaxslashtirish boshlanmasa, ijtimoiy buzilishga-ijtimoiy inqiroz, keyin inqilobga yoki siyosiy davlat to'ntarilishiga olib keladi.

«Vatanimiz istiqlolini yanada mustahkamlash, uni himoya qilish, yurtimiz shon-shahratini yuksaltirish, adolat, insof va diyonat hukmron bo'lgan erkin jamiyat, mehnatkash xalqimizga munosib farovon hayot qurish bizning insoniy va fuqarolik burchimizdir» - deb ta'kidlagan edi Prezidentimiz.

O'z Vatanining munosib farzandiman deb bilgan har bir inson, ayniqsa yoshlar farovon kelajak hayotini namunali turmushini yaratish uchun burchlidir. Yoshlar shuni yaxshi bilmog'i lozimki, ularga hyech kim tayyor holda bunday hayotni mukammal turmushni qurib bermaydi. Ularning o'zi bu yo'lda tinmay faoliyat, mehnat qilmog'i va jonbozlik ko'rsatmog'i lozim.

Kishilar turmush tarzi jamiyat hayotining shunday jihatiki, u hyech qachon kun tartibidan tushib qolmaydigan masaladir. Turmush tarzi deganda, kishilarning mehnat sohasidagi ijtimoiy hayotining barcha jabhalaridagi oila va kundalik hayot faoliyatlarining majmuasi tushuniladi.

Jamiyat hayotning bu sohasi sosiologiya fanida muhim o'rin egallaydi. Turmush tarzi sosiologiyasi maxsus nazariya sifatida jamiyat hayotining muayyan bosqichda qo'yidagi jihatlarni o'rganadi:

I) Kishilarning mehnat sharoiti, uning ijodiy harakteri, qo'l mehnatiga nisbatan texnikalashgan, avtomatlashgan mehnat jarayonining salmog'i.

2) Turmushda moddiy ne'matlarni iste'mol qilish darajasi, uning bo'sh vaqti, bunda aholi daromadining ortib borishi darajasi, iste'mol darajasining ortib borishi, yashash sharoiti, uy-joy bilan ta'minlanganligi; aholiga maishiy xizmat ko'rsatish turlari va ularning darajasi, sifati; uy mehnatini, xususan, ayollarning uydagi mehnatini yengillashtiruvchi zamonaviy texnik jihozlar bilan ta'minlanganligi darajasi.

3) Aholining savodxonlik darajasi, ta'lim darajasi va sifati, turmush madaniyati darajasi va uning zamonaviyligi.

4) Aholi salomatligi darajasi, unda aholiga ko’rsatiladigan tibbiy medisina xizmatning sifati; onalar va bolalar salomatligini saqlash darajasi; o’rtacha umr ko’rish ko’rsatgichi; jismoniy tarbiya va sport bilan shug’ullanish darajasi.

5) Kishilarning ma’naviy kamoloti darajasi va jamiyat ijtimoiy hayotidagi faoliyati darajasi va shu kabilar.

Sosiologiyada turmush tarzi qo’yidagi tiplarga ajratilib o’rganiladi:

1. Faol yaratuvchilikka asoslangan ijodiy, sog’lom turmush tarzi;
2. Iste’molchilikka asoslangan faol turmush tarzi;
3. O’rtamiyona turmush tarzi;
4. Noqonuniylikka asoslangan tekinxo’rlarcha turmush tarzi.

Faol yaratuvchilikka asoslangan turmush tarzi-jamiyat hayotning barcha sohalarida ijtimoiy faollik, oliy darajadagi fuqarolik iffati, ahloqiy, ma’naviy va jismoniy sog’lom, mehnatda o’zaro munosabatda, muloqotda yuksak madaniyatlilik, salbiy hodisalarga murosasizlik bilan qarshi kurashish, tabiatga nisbatan oqilona munosabatda bo’lish, atrofdagilarga nisbatan mehr-muhabbatda bo’lish kabi sifatlarni o’zida mujassamlashtirgan bo’ladi.

Iste’molchilikka asoslangan faol turmush tarzining asosiy ko’rsatkichlariga ishlab chiqarish va noishlab chiqarishdagi salbiy oqibatlar kiradi. Ishlab chiqarish va iste’moldagi yo’l qo’yilgan isrofgarchiliklar, atrof-muhitning ifloslanishi, yemirilishi, ekologik vaziyatning keskinlashuviga olib keladi.

Moddiy va ma’naviy boyliklarning isrof qilinishi jamiyatning qashshoqlanishiga olib keladi. Iqtisodning oddiy normalarini saqlamaslik, tejab-tergamaslik, moddiy, ma’naviy, jismoniy, moliyaviy zahiralarni ko’r-ko’rona, o’ylamasdan sarf qilish, isrof qilish, sifatsiz, aholi ehtiyojiga mos kelmagan mahsulotlarni yoppasiga ishlab chiqarish kabi faoliyat turlari iste’molchilikka asoslangan turmush tarzining asosiy salbiy xususiyatlarini tashkil qiladi.

O’rtamiyona turmush tarzi esa faol yaratuvchilikka asoslangan sog’lom turmush tarzi bilan iste’molchilikka asoslangan ijtimoiy faoliyat o’rtasidagi

barcha usullari va ko’rinishlardagi ko’rsatkichlarni ifodalaydi. Uning harakterli xususiyatlariga iste’molning oqilona tarzdagi me’yori o’rtacha faollik, turmush madaniyatining o’rtacha sifat darajasi kiradi.

5.Ta'lim ijtimoiy institut sifatida

Ta’lim qator fanlarni o’rganish obekti va predmeti hisoblanadi. Pedagogika, psixologiya, ekonomika, sotsiologiya, ijtimoiy ish. Har biri o’ziga xos tomonlarni o’rganadi. Har biri boshqalari o’rgangan tomonlarni hisobga oladi. Ijtimoiy-ish boshqalari qilolmaydigan ijtimoiy malumotlarga tayanadi. Ta’lim-tizim qo’ydagilardan iborat.

-O’quvchilar soni, o’quvchilar va ularni turli bosqichlardagi holati va boshqa mamlakatlardagi qiyosi o’rganiladi. Ta’limga bo’lgan ehtiyojini, uni ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi rolini tushunish va baholash

-Bilimlarni daraja va sifatini ijtimoiy jihatdan baholash

-Jamiyatni va o’quvchilarni ta’limga munosabatini va uning ijtimoiy qiymatini oshirish

-Ta’limning ijtimoiy statusini aniqlash

-Manaviy ehtiyojlarga uni ta’siring dinamikasini o’rganadi

Ta’lim tizimida ta’limning turlicha darajalari va shakllari mavjud. Mavjud ta’lim tizimi boshlang’ich, o’rta, o’rtamaxsus va oila ta’limdan iborat. Shu sababli ta’lim o’ziga xos xususiyatga ega. Maktabgacha ta’lim haqida gapiradigan bo’lsak sotsiologiya shundan kelib chiqadigan, insonni tarbiyalash bolalikdan boshlanadi. Bu hol maktabgacha tarbiyani ahamiyati to’liq hisobga olinmayapdi. Shu bosqichda insonga xos ko’pgina xususiyatlarni asosi qo’yiladi va uzliksiz ta’lim fenomenida katta rol o’ynaydi.

Bolalar bog’chalari faqatgina bolalarni qamrab turgan joy emas, balki u yerda ularni aqliy rivojlanishi haqida gap borayabdi. Ta’lim sotsiologiyasi no’qtai nazridan jamiyat maktabgacha ta’limni qo’llab quvatlashi, ota-ona bolalarni maktabgacha tayyorlash, shaxsni takomillashtirishga kumaklashuvi lozim. Oldin talabalarni befarqlik va adolatsizlik tashvishlantirgan bo’lsa, hozirgi birinchi navbatda moddiy ta’minot ko’proq qiziqtiradi. Faqatgina 52% talaba o’z

kasbi bo'yicha ishlashmoqda. Ta'lim sohasi mo'ammolarini sotsiologik tahlili shuni ko'rsatadiki, xalq ta'limi manaviy boylikni ko'paytiradi. Siyosiy va huquqiy madaniy bilim bilan bir qatorda ta'lim shaxsni estetik va axloqiy xususiyatlarini kuchaytiradi va jamiyat bilan chambarchas bog'liq.

Ta'lim samaradorligi va sifatini ochib berish uchun bu ijtimoiy institutga quydagicha baho berish zarur.

Sifat aslida falsafiy kategoriya bo'lib obektda uning real mavjudligida ajratib bo'lmaydigan muhim belgilardan iborat. Sifat bir narsani ikkinchisidan ajratib turadigan xususiyat sanaladi. Sifat har bir obekt va predmetning muayyanligini ifodalaydi. Shuning uchun ham uning barcha sohalarda o'rni bor.

Hatto bozor munosabatlari sharoitida uning qadr-qimmati yanada oshdi ta'lim sohasida xususan kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'lim mazmunining ham sifatini isloh qilish va takomillashtirishga alohida e'tibor berildi. Ta'lim tizimida yangi texnalogiya kirib kelishi va doimiy nazorat qilishda ta'lim sifati oshadi. O'zbekistonda ta'lim tizimidagi nizom 1997-yil 29-avgustda joriy qilingan. Milliy dastur ijrosini muoffaqqiyatli yakunlangan. Uning birinchi bosqichi tugagach (1997-2000) uning ikkinchi bosqichi yani sifat bosqichi deb nomlanadi. (2001-2005) . Har bir ijrosining birinchi bosqichida milliy o'quv uslubiy va manaviy asos yaratib uzliksiz ta'lim uchun yaratgan bo'lsa, ikkinchi bosqichda son emas balki sifatga ko'rsatkichlariga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Ta'lim sifatini belgilash me'zoni o'sha faoliyat sohasiga oid ko'rsatgichlarini o'z ichiga oladi.

1.Narmativ hujjatlarda belgilangan vazifalarning ijrosi.

2.Talabalarning bilimi darajasi.

3.O'quv jarayonlarini tashkil etish.

4.Ilmiy pedagogik kadrlar salohiyati.

5.Talabalarning mustaqil ishlari.

6.Moddiy tehnika va o'quv auditoriya ba'zalari.

7.Ilmiy tadqiqot ishlari.

8.Ma’naviy-ma’rifiy ishlar.

9.Ishlab chiqarish va integrasiya.

10.Xalqaro hamkorlik.

Agarda yuqorida 10 ta ko’rsatkichlar bo’yicha 1650 ball (66%) dan yuqori ball to’plagan oliy o’quv yurtlar sifat ko’rsatgichiga ega deyiladi.

Ta’limda uzviylik deganda bir ta’lim turi fanlarning dasturi keyingi ta’lim turiga o’tganda muttanosib ravishda o’zgarib oddiydan murakabga qarab to’ldirib borilishiga aytiladi. Uzviylik sifatga to’g’ridan-to’g’ri ta’sir ko’rsatadi. Oliy o’quv yurtlarida uzviylikni ta’minlashda o’quv rejalari to’rtta blokka ajratib tuzilgan. Har bir blokdagi fanlarning uzviyligi hisobga olingan.

Ta’lim bilan bilish uzviy bog’liqdir, chunki ta’lim sifat va usuliga qarab bilim olishadi.

Ta’lim uzoq davom etadigan jarayon bo’lib bilim ta’limning uzviyligini ta’minlovchi tushunchadir.

Ta’lim umumiylikka ega bo’lsa bilim xususiylikka egadir. O’qituvchi, ustoz bilim emas balki ta’lim beradi, talaba, o’quvchi esa ta’lim jarayonida bilimga ega bo’ladi.

Didaktika “ta’lim” usullari degan ma’noni bildiradi yani o’qitish demakdir.

Didaktika o’z ichiga bilim, ko’nikma tushunchalarini oladi. Tarbiya nazariyasi ta’lim usullarini singari uzoq davom etadigan jarayon bo’lsa bilim ta’limning uzviyligini ta’minlovchi tushunchadir.

Ta’lim umumiylikka ega bo’lsa bilim xususiylikka egadir.

O’qituvchi bilim emas ta’lim beradi, talaba o’quvchi esa ta’lim jarayonida bilimga ega bo’ladi.

Didaktika ta’lim usullari degan ma’noni bildiradi ma’nosi o’qitish deganidir. Kadrlar deb maxsus kasb tayorgarligidan o’tgan maxsus va mehnat ko’nikmalari tanlangan soha faoliyati bo’yicha tajribaga ega bo’lgan xodimlarga aytiladi.

Tarbiya ham ta’lim singari uzoq davom etadigan jarayon.muassasa yoki

ayrim shaxslar faoliyati bilan bog'liq biron bir bo'lgan voqea hodisa, ish-harakat yoki mavjud holatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida bir necha kishi tomonidan tuzilgan hujjat dalolatnoma tuzish, xilma-xil vazifalarni, maqsadlarni kuzlaydi, lekin uning maqsadi sodir bo'lgan voqeya-hodisalarni yoki mavjud holatni qonuniy huquqiy jihatdan isbotlash yoki tasdiqlashdir. Bir qancha holatlarda dalolatnoma tuzish maxsus huquqiy normalar bilan qonuniy belgilanadi. Masalan korxonaning hisob kitob bo'limlari faoliyatida dalolatnomalar avvaldan belgilangan mazmun va davriylikka asosan tuziladi va ular huquqiy jihatdan muhim o'rin tutadilar. Dalolatnama deyarli barcha hollarda pul mablag'lari va moddiy boyliklarga bog'liq holda tuziladi binobarin u ko'proq moliya- xo'jalik faoliyatida, hisob-kitob, oldi-sotdi va savdo sohalarida keng qo'laniladi.

Jahondagi ko'plab mamlakatlarda oliy o'quv yurtlari o'rta umumiy ta'lim tizimidan keyingi, navbatdagi ta'lim bosqichi hisoblanadi. Oliy ta'lim maktablarining ko'pchiligida o'qish muddati 2 yil yoki undan ko'proq bo'lib, uch siklda yoki bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchi sikl ta'limi 3-4 yil (yoki ko'proq) davom etadi va bitiruvchilarga bakalavr diplomi beriladi (AQSh, Angliya, Yaponiya, Avstraliyada). Fransiyada birinchi sikl oliy maktabni bitiruvchilariga metriz, Belgiyada lisans unvoni beriladi. Ikkinchi sikl oliy ta'lim maktablariga birinchi siklni tugatgan bitiruvchilarning 10-25 foizi qabul qilinadi. Masalan, bu ko'rsatkich AQSh da – 20, Buyuk Britaniyada – 15, Avstriyada – 10, Avstraliyada – 7, Yaponiyada – 6 foizni tashkil qiladi. Bu davrda tanlangan yo'nalish bo'yicha ixtisoslash-tirilmagan, umumiy, fundamental bilimlar o'qitiladi (Angliya, Ispaniya, AQSh). GFR, Fransiya, Belgiya kabi mamlakatlarda esa 2-sikl oliy ta'lim maktablari talabalari ancha mukammal va bir maqsadga yo'naltirilgan bilimlarni egallaydilar. Lekin hali ular tor profildagi yuqori malakali mutaxassis unvonini olish uchun 2-sikldagi o'qishlarini yana ixtisoslashtirilgan kurslarda 1-2 yil davom ettirishlari lozim.

Ta’limning bunday tizimi o’rta va oliy ta’lim maktablari faoliyatini muvofiklashtirishga, tanlangan soha bo’yicha oliy ta’limdagi izchillikni ta’minlashga samarali ta’sir qiladi.

Muayyan ixtisosliklar bo’yicha maxsus imtihonlar 3 yillik amaliy ish faoliyatidan keyin ham topshirilishi mumkin.

Oliy ta’lim maktablarining 2-siklida o’qish 1-2 yil davom etadi. Bu siklni bitirgan talabalarga magistr unvoni beriladi (AQSh, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Avstraliya).

Fransiya va Belgiyada magistr unvoni ma’lum mutaxassisliklarni chuqur o’rganuvchi kurslar bitiruvchilariga ham beriladi. Magistrlik ta’limining o’ziga xos xususiyatlaridan biri – o’quv dasturlarining individuallashtirilganligidir. Bunda o’quv dasturlari talabalar va ularning ilmiy rahbarlari tomonidan tuziladi va kafedralar, dekanatlar tomonidan tasdiqlanadi. Magistraturani bitirgan yoshlar doktoranturaga kirish huquqiga ega bo’ladilar.

Oliy ta’limning 3-sikli, bu – doktoranturadir. Doktoranturaga, asosan, 2-sikl oliy ta’lim maktablarini muvaffaqiyatli bitirgan talabalar qabul qilinadi. O’qish muddati mutaxassislik turiga ko’ra 1-3 yil. Doktoranturaga 1-sikl oliy ta’lim maktablarini bitirganlar ham kirishi mumkin. Lekin bu holda o’qish muddati 3-5 yilgacha uzaytiriladi.

Birinchi sikl oliy ta’limi qoidaga binoan mutaxassislik bo’yicha umumiy bilimlar berishga yo’naltirilgan. Ta’limni alohida ixtisoslarga bo’lib tashkil qilish, odatda, 3-kursdan boshlanadi. Tor mutaxassisliklar bo’yicha kadrlar tayyorlash faqat uchinchi sikldagina amalga oshiriladi.

Ko’p bosqichli oliy ta’lim tizimining bunday o’ziga xos xususiyatlari anglo-amerikancha va fransuzcha model-larda jahon bo’yicha keng tarqalgan. Oliy ta’limning anglo-amerikancha tizimi AQSh, Buyuk Britaniya, Hindiston, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yaponiya, Isroil va boshqa mamlakatlarda mavjud.

Birinchi sikl oliy o’quv yurtlaridagi o’qish muddati turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, AQShda 4 yil, Buyuk Britaniyada – 3 yil. Magistrlik

darajasini olish uchun yana 2 yil o'kish lozim (ayrim ixtisosliklar bo'yicha 1-1,5 yil). AQShdagi qator injenerlik oliy maktablarida bakalavrlik diplomini 5 yillik ta'limdan keyin olish mumkin. Tibbiyot sohasida birinchi doktorlik diplomini (stomatologiya, veterinariya sohalari bo'yicha) olish uchun esa 8 yillik ta'lim joriy qilingan. Yaponiyada esa bakalavrlik darajasini 4 yillik ta'limdan so'ng olish mumkin (tibbiyot mutaxassisliklari bundan mustasno), magistrlik darajasiga teng diplomni olish uchun yana 2 yillik ta'lim dasturini o'tash lozim.

Oliy ta'limning fransuzcha modeli Fransiyadan tashqari Belgiya, Shveysariya, Avstriya, Norvegiya va boshqa mamlakatlarda joriy qilingan. Bu tizim talabalarni sinchiklab tanlash asosida qabul qilishni ko'zda tutadi. Talabalar dastlabki 1-3 yilda umumiy dasturlar orqali ta'lim olish bilan bir qatorda bo'lajak tor ixtisos-likni tanlashda faol ishtirok etadilar.

Ko'p bosqichli fransuzcha oliy ta'lim modelining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Fransuz universitetlarida ta'limning dastlabki 2 yilida qator mutaxassisliklar uchun yagona o'quv dasturlari mavjud.

2. Universitetning 2-kursini tugatib, tegishli guvohnoma olgan talaba shu universitetning 3-kursida o'zi tanlagan mutaxassislik bo'yicha o'qishni davom ettirishi yoki boshqa universitetga o'tishi va yoki o'qishni elita oliy o'quv yurtlarida davom ettirishi mumkin.

3. Universitetning 3-kursini bitirgan talabalar «lisans» diplomini oladilar. Bunday diplomni olgan talabalar o'qishlarini 4-kursda davom ettirish yoki o'qishni tashlab o'z mutaxassisliklari bo'yicha amaliy ish bilan shug'ullanish huquqlariga egalar. 4-kursni tamomlagan talabalar esa «metriz» diplomini oladilar.

4. «Metriz» diplomi uning egasiga to'liq oliy ma'lumot olganligidan dalolat beradi.

Fransiyada magistrlik diplomining yagona nusxasi yo'q. Shuningdek, fransuz oliy ta'lim tizimidagi 2-sikl ta'limining maxsus atama nomi ham yo'q.

2-sikl deganida, odatda, 4 yillik birinchi sikl oliy ta'limidan so'ng keladigan navbatdagi bosqich tushuniladi xolos. Fransuzcha oliy ta'lim modelining 2-sikli 1-2 yillik ta'limni o'z ichiga olib, uni bitiruvchilar tanlagan mutaxassisliklari bo'yicha chuqur bilimlarni o'rganganliklari haqida maxsus ixtisos diplomini oladilar.

5. Mutaxassislikni bildiruvchi diplom (masalan, 2 yillik o'qishdan keyin beriladigan texnologiya sohasidagi universitet diplomi) oliy ta'lim tizimidagi 3-siklli ta'lim tizimining birini bitirganliqdan da-lolat beradi. Masalan, ixtisoslashtirilgan oliy o'quvyurtining 5 yillik kursini bitirgan talaba injener-lik diplomini olsa, universitetning dastlabki 1 -siklini tamomlagan talaba yana 3 yillik kursni bitirgan-dan so'nggina shunday diplom egasi bo'lishi mumkin (L. M. Makarova 1986.-S. 71-73).

6. Ixtisoslashtirilgan oliy o'quv yurtlarida ma'lum soha mutaxassislik diplomini beruvchi yoki doktoranturaga kirish huquqini beruvchi 1 yillik qayta tayyorlov kurslarining keng tarmog'i faoliyat ko'rsatadi.

GFRda esa oliy ta'lim keng miqyosda biron kasbga yo'naltirilgani bilan (xuddi Rossiyadagidek) anglo-amerikancha va fransuzcha modellaridan farq qiladi. Bu yerda, hatto oliy ta'limning sikllarga bo'linishi ham mavjud emas. Ta'lim jarayoni 4 yildan 6 yilgacha muddatda amalga oshirilib, bularning hammasi anglo-amerikancha va fransuzcha oliy ta'lim tizimi talablariga unchalik mos kelmaydi. Germaniya oliy o'quv yurtlarida amalga oshiriladigan 5-6 yillik oliy ta'lim xalqaro standart normalariga ko'ra anglo-amerikancha va fransuzcha oliy ta'lim tizimining birinchi sikliga (bakalavr darajasiga) mos keladi, xolos. Shu sababli keyingi yillarda german oliy o'quv yurtlarining diplomlari ahamiyatini ko'tarish maqsadida oliy ta'limning dastlabki bosqichini qisqartirish, ya'ni 4 yillik qilib belgilash haqida takliflar kiritilayapti.

Oliy ta'lim tizimini tashkil qilishdagi qator milliy xususiyatlar boshqa yevropa mamlakatlarida ham mavjud.

Daniya universitetlari 4 yillik oliy ta'limdan so'ng o'z bitiruvchilariga

asosiy daraja hisoblangan kandidatlik diplomini beradilar. Lekin bunday diplom injenerlik mutaxassisliklarini egallovchilarga 5 yillik ta'limdan so'ng, tibbiyot mutaxassislariga 8 yillik oliy ta'limdan keyin beriladi. Magistr diplomini olish uchun yana 1-2 yil o'qish lozim bo'ladi. Oliy texnika maktabi bitiruvchilariga (3-4 yil) injenerlik ixtisosligi bo'yicha diplom beriladi (lekin injener-quruvchi dip-lomini olish uchun 5 yil o'qish lozim bo'ladi).

Irlandiyada gumanitar fanlar va kommersiya soxasida 3 yillik, tabiiy fanlar va turli injenerlik mutaxassisliklari uchun 4 yillik, qishloq xo'jaligi, stomatologiya, veterinariya sohalari uchun 5 yillik, tibbiyot bo'yicha 6 yillik o'quv dasturlarini o'zlashtirib bakalavrlik darajasiga ega bulish mumkin. Magistraturaga bakalavr diplomi bilan kirilib, u yerdagi ta'lim muddati quyidagi jihatlari bilan xarakterlanadi:

gumanitar fanlar va kommersiya – 1 yil;

pedagogik fanlar – 2 yil;

injenerlik fanlari – 1,5-2 yil;

tabiiy fanlar (ximiya) va tibbiyot – 4-6 yil.

Gresiyada oliy ta'lim asosan 4 yillik bo'lib, ayrim sohalar bo'yicha o'qish muddati biroz uzunroq: injener-lik va stomatologiya – 5 yil, tibbiyot – 6 yil. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari, maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari universitet maqomida bo'lmagan Pedagogik Akademiya deb ataladigan 4 yillik oliy o'quv yurtlarida tayyorlanadi. O'rta maktab o'qituvchilari esa, universitetlarda tayyorlanadi.

Shvesiyada ham oliy o'quv yurtlari 4 yillik, magistraturada o'qish muddati esa 1 yil (yana qarang: I. F. Figerlind 1990. - S. 104).

Shunday qilib, oliy ta'limni tashkil qilishdagi Yevropa mamlakatlari o'rtasidagi bir xil yondoshuv uning ko'p bosqichliligida, ta'lim muddatlarini belgilashda, oliy ta'limga asosan yoshlarni (ba'zan kattalarni ham) jalb qilishda ko'zga tashlanadi. Lotin Amerikasi mintaqasi bo'yicha yoshlarni oliy ta'lim maktablariga jalb qilinishi haqidagi raqamlar e'tiborga molikdir. Bu mintaqada

18-23 yoshlardagi aholining 27 %i oliy o’quv yurtlarida o’qiydi. Bu ko’rsatkich Argentina va Urugvayda 44%, Venesuela, Kosta-Rika, Panama, Peru, Ekvador va Chilida 25%, Braziliya va Meksikada 15%ni tashkil qila-di (E. G. Yermolayeva 1992. - S. 110).

Hozirgi kunda xorijiy mamlakatlarning oliy ta’lim sohasida olib borayotgan davlat siyosatlari quyidagi jihatlari bilan xarakterlanadi:

1. Xususiy oliy o’quv yurtlarini tashkil qilish, ularni rivojlantirish borasidagi amaliy ishlar davlatlar tomonidan qo’llab-quvvatlanmoqda (chunki bu sohaga davlat va mahalliy byudjet ko’magidan tashqari yirik xususiy sarmoyalar ham jalb qilinishi imkonini beradi). Bunday yondoshuv, ayniqsa, AQSh, Yaponiya va Fransiyada qo’zga yaqqol tashlanadi.

2. Oliy o’quv yurtlari davlat tasarrufida bo’lgan davlatlar alohida ko’zga tashlanadi (FRG, Avstriya, Daniya, Gresiya). Bu davlatlarda xususiy oliy o’quv yurtlari cherkov tasarrufida bo’lib, ular 2-3 foizni tashkil qiladi.

3. Xususiy oliy o’quv yurtlar tizimi keng rivojlanayotgan mamlakatlar (AQSh, Yaponiya, Fransiya). Ularning mavjudligi davlat tasarrufidagi oliy o’quv yurtlari obro’siga putur yetkazmaydi.

4. Yuqoridagi barcha mamlakatlardagi xususiy oliy o’quv yurtlari moliyaviy jihatdan davlat tomonidan qo’llab-quvvatlanadi.

5. Xususiy oliy o’quv yurtini tashkil qilish – bu ko’p sarmoya talab qiladigan tadbirdir. Bu borada to’plangan tajribalarning dalolat berishicha, faqat iqtisodiy baquvvat firmalar (alohida shaxslar) yoki baquvvat ijtimoiy tashkilotgina o’rta darajadagi xususiy oliy ta’lim maktabi faoliyatini tashkil qila oladi (qarang: 3. yea§ag 1996; Poslediplomnaya podgo-tovka i NIOKR v Yaponii 1990, №7. - S. 71-75;]. 5rpp§ 1994, r. 81-105).

Xususiy va davlat tasarrufidagi oliy ta’limni tashkil qilish borasidagi yo’nalishlarni alohida mamlakatlar misolida aniq tahlil qilaylik.

AQSh. Bu yerda oliy o’quv yurtlarining 1870 tasi xususiy sektor tomonidan nazorat qilinadi (qyyoslang: davlat sek-torida 1520ta). Shunga

qaramasdan 77 foiz talaba davlat sektoriga tegishli oliy o’quv yurtlarida o’qiydilar. Bunday ko’rsatkich tobora ortib borayotganligi kuzatilmoqsa. Bu xususiy oliy ta’lim maktablarida o’qish juda qimmatligi bilan izohlanadi. Buning natijasida jamiyatning o’rta qatlam vakillarining farzandlari bunday oliy maktabga kirib o’qishga qiynalmoqdalar.AQSh da xususiy oliy o’quv yurtini ochish huquqiy jihatdan biron qiyinchilik tug’dirmaydi (u talabgorlar mikdoriga bog’liq). Bu boradagi qiyinchiliklar, asosan, diplomlarning tan olinishi va xususiy oliy o’quv yurti tomonidan beriladigan malaka bilan bog’liq. Bu muammolarning yechilishida turli mintaqaviy va professional agentliklarning fikrlari ustuvorlik kiladi.

Yaponiya.

Bu yerda 1986 yilgi ma’lumotlarga ko’ra universitet darajasidagi oliy o’quv yurtlaridan 334 tasi – xususiy sektor va 131 tasi – davlat tasarrufiga tegishlidir (ulardan 95 tasi – milliy, 36 tasi – mahalliy universitetlar). Biroq xususiy oliy o’quv yurtining ochilishi mamlakat hukumatining ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Fransiya.

Bu yerda 77 universitet mavjud bo’lib, ulardan 5 tasi katolik cherkovi tasarrufida. Shunga qaramasdan, oliy o’quv yurtlarining uchdan bir qismi turli-tuman muassasalar, assosiasiyalar, fondlar va cherkovlar tasarrufida bo’lib, davlatdan mustaqiddirlar. Xususiy sektor tasarrufidagi ixtisoslashtirilgan fransuz oliy o’quv yurtlarining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: 75 foiz oliy o’quv yurtlari biznes va menejment bo’yicha, yoki 45 foizi umuman savdoga oid mutaxassislar tayyorlaydilar. Xususiy sektor tasarrufidagi injener-texnik xodimlar tayyorlovchi oliy o’quv yurtlari 35 foizni tashkil kiladi.

Davlat tasarrufidagi bir profilli oliy o’quv yurtlari institut deb atalsa (masalan, injenerlik sohasida oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlovchilar), xususiy sektordagi shunday rliy o’quv yurtlari «Maktab» deb ataladi. Bunday xususiy «Maktab»lar davlat institutlaridan talabalar miqdorining kamligi bilan

ajralib turadi. Aytaylik, injenerlik, boshqaruv va biznes sohalarda mutaxassis tayyorlovchi xususiy oliy o'quv yurtlarida 600 va undan kam (ba'zan bir necha o'nlab) talaba tahsil oladi.

Odatda, xususiy oliy o'quv yurtlarida o'rta maktablarning bitiruvchilari emas, balki oliy ta'limning 2-siklini, ya'ni universitetlar ta'limining 2 yillik kurslarini tugatgan shaxslar o'qiydilar (qarang: L. M. Ma-karova 1986; M. M. Vladimirova 1985).

Isroil.

Mamlakatda Tel-Aviv (1956) va Xayfa (1963) munisipalitetlari tomonidan tashkil qilingan 2 yirik universitet faoliyat ko'rsatadi. Ular asosan munisipalitetlar mablag'i asosida ish yuritishlari tufayli, xususiy oliy o'quv yurtlari hisoblanadi. Shu sababdan ta'lim sohasidagi davlat tomonidan belgilanadigan tartib-qoidalar bu oliy o'quv yurtlariga unchalik taalluqli bo'lmaydi. Mamlakatda yana bir xususiy oliy o'quv yurti – AQSh yahudiylarining diniy tashkilotlari mablag'i evaziga 1955 yil Tell-Aviv shahri yaqinidagi Ramot-Gane shahrida tashkil qilingan Bar-Ilan nomli Universitet faoliyat ko'rsatadi. Isroilning universitet maqomiga ega bo'lmagan ixtisoslashtirilgan professional oliy o'quv yurtlari esa kollej maqomidagi maktablardir (boshqa mamlakatlardagi o'rta maxsus o'quv yurtlari maqo-miga mos keladi). Ular ham xususiy sektor hisobida bo'lib, turli-tuman (milliy va xorijiy) yahudiylar tashkilotlari yoki turli shaharlarning munisipalitetlari orqali boshqariladi. Biroq, bularning hammasi Isroil hukumati oliy ta'lim masalalariga aralashmaydi degan tasavvur tug'dirmasligi kerak. Chunki xususiy oliy o'quv yurtlari byudjetining yarmidan ko'pi davlat hisobidan to'lanadiki, bu mamlakatdagi oliy o'quv yurtlari faoliyatlariga yetarli miqdorda davlat ta'sirini o'tkazish imkoniyatini beradi.

Avstraliya.

1. Mamlakatda 24 universitet mavjud bo'lib, bu oliy ta'lim maskanlarida 9 200 ming talaba tahsil oladi. Oliy ta'lim maqomiga ega bo'lgan 47 kollejda

200 mingga yaqin talaba bilim oladi.

2. Mamlakatda 1987 yilda tashkil qilingan bitta xususiy oliy o'quv yurti – Bond universiteti mavjud.

3. Oliy o'quv yurtlari kollejlarining byudjeti davlat va xususiy sektor hisobidan ta'minlanadi. 1974 yidda mamlakatning federal hukumati shtatlar hamkorligida oliy o'quv yurtlarini to'laligicha davlat byudjetidan ta'minlashga urinib ko'rdi. Ammo bu niyat qiyinligi tufayli amalga oshmay qoldi.

Germaniya.

1. Mamlakatda 1987-88 o'quv yilida davlat tomonidan boshqariladigan 50 universitet, 7 ta oliy o'quv yurtlarining birlashmasi, 2 ta Oliy Pedagogika maktabi faoliyat ko'rsatdi.

2. Mamlakatda xususiy sektor tasarrufidagi 9 ta ilohiyat oliy o'quv yurtlari mavjud.

3. Davlat tasarrufidagi oliy o'quv yurtlari federal Yer boshqaruv organlari tomonidan mablag' bilan ta'minlanadi.

Norvegiya.

1. Mamlakatdagi 130 oliy o'quv yurti davlat tasarrufida faoliyat ko'rsatadi.

2. 24 ta oliy o'quv yurti xususiy sektor tasarrufida.

3. Oliy o'quv yurtlarini boshqarishda davlat ta'siri kuchli (shu sababli faqatgina 1 ta oliy o'quv yurti – er-kin ilohiyat fakulteti mustaqil hisoblanadi).

4. Xususiy oliy o'quv yurtlari (23 ta) davlat hisobi-dan katta subsidiya oladilar va shu sababli markaziy va mahalliy hokimiyatga tobelar.

Gollandiya.

1. Mamlakatda 14 universitet mavjud bo'lib, ulardan 11 tasi davlat, 3 tasi xususiy sektor (2 katolik va 1 protestant cherkoviga qarashli) tasarrufidadir.

2. 2–3 yillik professional oliy ta'lim maktablarining ko'pchiligi xususiy sektor tasarrufida (masalan, 1986 yilda bunday maktablar 385 ta bo'lib, ulardan 320 tasi (85 foizi) xususiy sektorga qarashli edi).

Avstriya.

1. Mamlakatdagi hamma oliy o'quv yurtlari davlat ta-sarrufida.

2. Federal hukumat ularni mablag' bilan ta'minlay-Di, faoliyatini belgilaydi va nazorat qiladi.

3. Oliy o'quv yurtlari tarkibiga (akademik sektor) 12 universitet va 6 oliy badiiy maktab kiradi.

4. Ma'lum sohadagi oliy o'quv yurtlari (pedagogik, tibbiy, savdo va h. k.) tegishli vazirliklar tomonidan boshqariladi.

Ispaniya.

1. Bu mamlakatdagi 545 universitet (bu yerdagi hamma professional institutlar universitet deb yuritiladi) davlat tasarrufida.

2. 33 universitet – xususiy.

3. Universitet maqomiga ega bo'lmagan 20 ta xususiy oliy o'quv yurtlari mavjud.

Gresiya.

1. Mamlakatdagi hamma oliy o'quv yurtlari davlat tasarrufida (bu yerda, hatto universitet ta'limi faqat davlat tomonidan amalga oshirilishi haqida qonun bor).

2. Oliy ta'lim tizimidagi xususiy texnik va professional maktablar 1982 yilda chiqarilgan yuqoridagi qonunga binoan davlat tasarrufiga o'gkazildi va texnik ta'lim institutlari deb nomlandi.

Shvesiya.

Mamlakatda 8 universitet faoliyat ko'rsatadi. Ular Upsal, Lunde, Geteborg, Stokgolm, Umeo va Lincheping universitetlari va Lupeodagi texnologik universitet, Shved qishloq xo'jaligi fanlari universitetlaridir. Bundan tashqari 58 ta ixtisoslashtirilgan institutlar mavjud bo'lib, ular ilmiy daraja berish huquqlariga ega. Mamlakatdagi maktablar, barcha universitetlar va ko'pchilik institutlar davlat tasarrufida.

Quyida oliy ta’lim tizimi boshqarilishini moliya-viy nuqtai nazardan ko’rib chiqamiz.

AQSh.

1. Oliy o’quv yurtlarini mablag’ bilan ta’minlash, ko’pincha, ularning qaysi siklda ta’lim berishlariga bog’liq (yarim rasmiy).

2. Oliy o’quv yurtlarining birinchi katta guruhiga doktorlik ilmiy darajasini berish huquqiga ega bo’lgan universitetlar kiradi; birinchi va ikkinchi darajali ilmiy-tekshirish universitetlari, birinchi va ikkinchi I darajali doktorlik darajasini beruvchi universitetlar ham ana shu guruhga kiradi; oliy o’quv yurtining moliyaviy ta’minlanishi ana shu darajalar salohiyatiga bog’liq.

3. Birinchi darajali ilmiy tekshirish universitetlari (ular 50 ta) bir yilda kamida 50 ta ilmiy ishga doktorlik darajasini berishlari lozim; AQSh federal hukumati buning uchun katta miqdordagi mablag’ manbalarini belgilaydiki, bu mablag’larning barchasi aniq ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun sarflanadi.

4. Ikkinchi darajali oliy o’quv yurtlarining soni 100 ta bo’lib, ularning faoliyati ham himoya qilingan doktorlik dissertasiyalarining soniga ko’ra baholanadi.

5. Doktorlik unvonini berish huquqiga ega bo’lgan birinchi razryadli universitetlar kategoriyasiga bir yilda kamida 40 ta dissertasiya yoklanadigan oliy o’quv yurtlari kiradi; yoki bunday oliy o’quv yurtlarining kategoriyasi davlat tomonidan ajratilgan mablag’ning bir yilda 3 mln dollardan kam emasligiga qarab belgilanadi.

6. AQSh dagi nufuzli oliy o’quv yurtlarining ikkinchi guruhini ko’p sohali universitetlar va kollejlar tashkil qiladi. Bu oliy o’quv yurtlarida gumanitar fanlar bilan birgalikda tabiiy va muhandislik fanlari bo’yicha ham mutaxassislar tayyorlanadi (1000 dan kam bo’lmagan talabalar kontingenti bilan). Bunday oliy o’quv yurt (kichik universitet va kollej)lar bakalavrlik va magistrlik unvonlari berish xuquqiga egadir; ular ikki kichik guruhlarga bo’linadilar va ularning faoliyati. professional ta’lim dasturlarining miqdori bilan belgilanadi.

7. AQSh oliy o'quv yurtlarining uchinchi guruhini gumanitar va tabiiy fanlar kollejlari tashkil qiladi (AQSh da ularni an'anaga ko'ra erkin sanoat kollejlari deb ataydilar). Ulardan 200 ga yaqini 1 darajali kollejlar hisoblanadi (Keyingi 50 yil ichida ularni bitiruvchilarning ma'lum bir qismi mamlakatdagi 40 ta yetakchi oliy o'quv yurtida doktorlik darajasini oldilar).

8. Professional maktablar va tor ixtisosli oliy o'quv yurtlari (muhandislik, adliya, tibbiyot, o'qituvchilik, biznes maktablar va h. k.) AQSh oliy o'quv yurtlarining 4-guruxini tashkil qiladi.

9. Mahalliy va «kenja» kollejlar (2 yillik ta'lim) Ham o'rta maktabdan keyin amalga oshiriladigan ta'lim tizimining bir bo'g'inini tashkil qiladi.

10. Davlat tasarrufidagi oliy o'quv yurtlarining 50 foizigacha, xususiy oliy o'quv yurtlarining 1 foizga yaqini federasiya boshqaruv organlari tomonidan mablag' bilan ta'minlanadi; mahalliy (4 yillik) kollejlar to'lig'icha shtatlar ma'muriyatlari hisobidan mablag' bilan ta'minlanadi.

11. Federal hukumat tomonidan oliy o'quv yurtlariga ajratiladigan mablag'lar belgilangan maqsadlar uchun sarflanadi (ilmiy tadqiqotlar, qurilish, stipendiya va x. k.).

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ijtimoiy institut-uning tarkibiy qismlari yoki unsurlari, ularni tashkil etish va o'zaro bog'liqliklari xamda tizimning tashqi muhit bilan bog'liqliklari tavsifini beradi.

Yuqorida aytganimizdek, jamiyatni tashkil etuvchi ijtimoiy tuzulmalarga oila, maktab, mahalla, nazorat organlari va boshqa ijtimoiy institutlar kiradi. Masalan: oilani oladigan bo'lsak, u jamiyat tarixida azaldan bo'lmagan. Ibtidoiy jamoa tizimining birinchi bosqichida, kishilar tuda-tuda bo'lib yashayotgan davrda jinslar orasidagi munosabatlar muayyan tartib-qoidaga ega bo'lmay, tudadagi barcha erkaklar va ayollar bir-birlariga umumiy er-xotin xisoblangan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida jinsiy munosabatlar asta-sekin muayyan tartibga solina boshlandi. Xuddi shu davrlar mobaynida oilalar bugungi ko'rinishini oldi. Nafaqat oilalar balki, boshqa ijtimoiy institutlar ham mana shunday taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan.

Mustaqillik jamiyatida bo'layotgan o'zgarishlar insonlarning jamiyat rivojlanishi to'g'risidagi mavjud qarashlarini, tasavvur va unga yondashuvi tamoyillarini sh jumladan, ijtimoiy institutlarga xalq tushunchalarni o'zgartirdi. Hozirgi zamon ijtimoiy tizimning ijtimoiy aloqalari va munosabatlariga asoslangan tashkilotlar odamlarning uyushganligi bilan harakterlanadigan tizimdir. Bunday ijtimoiy aloqa va munosabatlar intitutsionallashgan bo'lsa, ijtimoiy tizimlar esa-ijtimoiy institutlar deb ataladi.

Ijtimoiy hayotni uyushtiruvchi va uni tartibga soluvchi (masalan, oila, din, mulk, va h.k.) jamiyat uchun hayotiy muhim vazifani bajaruvchi, o'zida muayan tartib normalar, huquqiy-na'munalarni mujassamlashtiruvchi maxsus muassasalar nazorat tizimiga kiradi.

Odatda ijtimoiy institutlar yaxlit holda jamiyat nomidan ish ko'radi. Demak, ijtimoiy institutlar jamiyatda ijtimoiy boshqaruv va uning elementlaridan biri hisoblangan ijtimoiy nazoratni amalga oshiradi. Ijtimoiy institutlar sanksiya va

saylov- taqdirlash orqali hatti-harakat hulq-atvorini boshqaradi. Ushbu instiutlar ijyimoiy boshqaruv va nazoratda juda muhiom rol o'ynaydi. Chunki har bir jamiyatda faoliyatning muayyan turlari elementlarini ifodalovchi institutlar mavjud. Jumladan ularga ijod erkinligi, hususiy mulk va mablag' erkinligi, uy-joy, yani turmush erkinligi, bepul tibbiy xizmat, ta'lim va shaxsning boshqa huquq va erkinliklari kiradi.

Ijtimoiy institutlar tashqi jihatdan muayyan-moddiy ne'matlar bilan taminlangan muassasalar majmui bo'lib, ular aniq ijtimoiy vazifani bajaradilar. Ichki, mazmun jihatdan bu institutlar muayyan shaxslarning konkret vaziyatdagi maqsadiga aniq yunaltirilgan hulq-atvor andozalari tizimini ham o'z ichiga oladi.

E'tibor bering, masalan, adliya ijtimoiy institut sifatida tashqi, rasmiy jihatdan shaxslar, muassasalar va moddiy ne'matlar majmui maqomida odil sudlovni amalga oshirsa, ichki mazmundor tarkibi nuqtai nazaridan u muayyan ijtimoiy funksiyani taminlovchi huquqga ega bo'lgan shaxslar andozalashgan xulq-atvor na'munalari majmui hisoblanadi.

Shunday qilib ijtimoiy institutlar aniq maqsadga yunalgan hulq-atvor andozalarining kelishilgan tizimlar vositasida ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlar yunalishlarini belgilab beradi. Ularning yuzaga kelishi va tizimiy guruhlanishi ijtimoiy institut hal etadigan vazifalar mazmuniga bog'liq.

Respublikamizda ijtimoiy institutlarning har biri faoliyat maqsadining mavjudligi, ish maqsadni amalga oshirishga safarbar etilganligi, vazifalarning konkretligi, ijtimoiy pozitsiya va rolining aniqligi, shuningdek, istak xoxishning amalga oshishini taminlashi hamda g'ayri-qonuniy hatti-harakatlarga chek qo'yilishi bilan xarakterlanadi.

Oila muhim ijtimoiy institut hisoblanadi. Oilalarning faoliyati, huquqiy hamda boshqa ijtimoiy normalar tizimi bilan belgilanadi. Iqtisodiy institutlar esa ishlab chiqarish va tovar hamda xizmat ko'rsatishidan foydalanish jarayonlarini taminlaydi.

Mazkur institutlar qatori Resbublikamizda ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy taminot, madaniy tarbiyaviy muassasalar kabi ijtimoiy madaniy institutlar

ham katta ahamiyatga ega. Yangi o’zbek davlatchiligini qaror toptirishning birinchi bosqichdagi vazifalari bajarilishi O’zbekistonning xalqaro obru-e’tibori ortishi va mustahkamlanishida jahon hamjamiyatidagi ko’plab mamlakatlar bilan do’stlik va hamkorlik munosabatlarini o’rnatish va rivojlantirishda bunday institutlarning muhim o’rni bor. Hozirgi zamon jamiyat tizimining eng muhim subekti bo’lmish davlatchilikni isloh qilishda yangi vazifalar va dasturlar ko’ndalang turibdi. Bu avvalambor, ijtimoiy institut va nodavlat ijtimoiy uyushmalarning xilma-xilligi hamda ularning roli mustahkamlanishi shuningdek, aholining siyosiy faolligi oshishi asosida jamiyat hayotini yanada demokratlashtirish vazifalari muhim va dolzarb bo’lib qolganligi bilan izohlanadi.

Hozirgi paytda ijtimoiy institutlar hayotimizning barcha sohalariga tobora kirib bormoqda, shuningdek, O’zbekistoning va mintaqaning mavjud sharotida o’z mazmuniga ega bo’lmoqda. Bu birinchi navbatda, jamiyatda mavjud manfaat va munosabatlarni mujassam etgan holda ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy institut bo’lmog’i lozim. Davlat va uning institutlari, mansabdor shaxslar jamiyat va fuqaro oldidagi o’z masuliyatini his qilishlari kerak.

Hozirgi zamon jamiyat tizimi va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish jarayoni yuz berayotgan bir paytda O’ zbekiston aholisi yerli qatlamlarining manfaatlarini ifoda etish lozim bo’lgan keng tarmoqli, ko’p partiyali tizim kabi demokratik institutlar kabi demokratik institutlar hamda boshqa jamoat tashkilotlarining qaror topishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan davlatning roli ijtimoiy-siyosiy institutlar va jamoatchilik harakatlarining vujudga kelishi,qaror topishi va rivojlanishini sekinlashtirib quyadigan har qanday g’ov va to’siqlarni bartaraf etishdan iborat. Zero, ijtimoiy-siyosiy institutlari va jamoatchilik harakatlarisiz Resbublikamizda vakillik demokratiyasini tasavvur qilib bo’lmaydi.

Mamlakatimizda ijtimoy siyosiy barqarorlik jamoatchilik fikrining holatiga yetarli darajada bog’liq bo’lib, uni shakllantirishda boshqa bir ijtimoiy institutga yani-ommaviy axborot vositalari muhim rol o’ynaydi.

Ommaviy axborot vositalarini haqiqiy “To’rtinchi hokimiyat “ ga aylantirish

jarayoni hamma joyda ham murakkab kechmoqda. Chunki, sir emaski, eskicha fakr yuritish hamon o'z tasirini ko'rsatmoqda.

Iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy rivojlanish ijtimoiy hayotni liberallashtirishda, so'z erkinligi, uyushmalar, yig'ilishlar erkinligini takomillashtirishda muhim o'rin egallaydi.

Xullas,o'tish davrida davlat bosh islahotchi sifatida o'z vazifasini bajarar ekan, ijtimoiy va shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtiruvchi ijtimoiy institutlarning fuqarolik jamiyatining muhim omili sifatidagi roli oshib bormoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak ijtimoiy institutlar jamiyatda doimo amal qiluvchi va takrorlanib turuvchi tizim bo'lib, ijtimoiy muhit bilan doimo, o'zaro tasirda bo'ladi.

Ijtimoiy institutlarni biz yuqorida bir qancha turlarini va shakllarini ko'rsatib o'tdik.

Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, manaviy, huquqiy sohalariga xos bo'lgan ijtimoiy institutlarni ajratib-ajratib ko'rsatish mumkin. Ular o'zining jamiyatda tutgan o'rni va bajaradigan funksiyalari bilan bir-biridan tubdan farq qiladi va shu bilan bog'liq holda faoliyat yuritadi. Siyosiy institutlar muayyan jamiyat mavjudligini, iqtisodiy institutlar esa moddiy ne'matlarning ishlab chiqarilishining taqsimlanishini taminlaydi.

Jamiyatning muhim institutlaridan biri oila hisoblanadi. Uning faoliyati (ota-onalar, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi tarbiya usullari) huquqiy va ijtimoiy normalar bilan belgilanadi. Bulardan tashqari biz yuqorida jamiyatda amal qiluvchi bir qator ijtimoiy-madaniy institutlar jumladan; maorif , sog'liqni saqlash, madaniy-tarbiyaviy muassasalar, fan, din institutlari to'g'risida ham fakr yuritdik.

Biz yuqorida ijtimoiy institutlarning tarkibiy va mazmuniy o'zgarishi evolyutsiyasini ko'rib chiqdik va uni taxlil qilishda sotsiologik jixatdan yondoshdik.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. I.A. Karimov " O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida ", T. 1999-yil

2. I.A. Karimov " Buyuk kelajak sari " T 2000-yil

3. I.K. Karimov " Xushyorlikka da'vat " T. 2001-yil

4.I.A. Karimov " Kelajak avlod uchun harakat qilish kerak " T.2004-yil

5.I.A.Karimov " Mahallang obod-uying obod " T. 2003-yil

6. I.A.Karimov "O'zbekistan XXI asrga intilmoqda". T-2000 yil.

7.I.A.Karimov "Xalqimizning yo'li mustakillik, ozodlik va tub isloxotlar yo'lidir". T-1996 yil.

8."Ijtimoiy fikr va inson xuquqlari". Jurnal №2, 2007 yil

9.B.Normurodov "Sotsiologiya tarixi" ma`ruzalar matni. Samarqand-2003 yil.

10.Qosimov. M. "Tashkilot va tashkiliy boshqarish nazariyasi". Toshkent.

11.SH.Mansurov "O'zbekistan. Mamlakatning umumiy tavsifi". T-2003 yil.

12."Sotsiologiya" T. 2003-yil

13.M.Bekmurodov " sotsiologiya asoslari " 1994-yil

14.Bo'riyev.M.P. " Oilani rejalashtirish ". T.1999-yil

15.F.E.Sheregi " Sotsiologiya obrazovaniya " M. 1997-yil

16.A.I.Antonov, B.M.Medkov " Oila sotsiologiyasi" 1998-yil

17."O'zbekiston Respublikasining kodeksi" T. 1972-YIL

18.Abdurauf Fitirat " Oila " T.1998-yil

19.E.Giddens " Sotsiologiya " T.2002-yil

20." Umumiy sotsiologiya " T. 1999-yil

21." Sitsiologiya " T. 2000-yil

22." Ayol-oila-huquq ". Davra suhbati materiallari. T. 1998-yil

23.N.S.Aliqoriyev " Sotsiologiya vata'lim "

24." Barkamol avlod " T. 1997-yil

25. Internet saytlari:

- www.ref.uz

- www.Google.uz
- www.Yandex.uz
- www.gov.uz
- www.aci.uz